

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

THE RECENT ECONOMIC FUTURE

Dr. Hina M. Patel*

ABSTRACT

India is currently witnessing an excessive replay of the covid-19 pandemic of 2020; India's 2d wave is, arguably, the worst surge around the world. Its whiplash at the Indian economy and society is going to have a telling effect. Studies display that the very rich and the very poor in India continue to be fantastically unaffected by means of the monetary surprise brought on through the pandemic. The previous can soak up such shocks, even as the latter are numbed by means of continual, chronic poverty: their circumstance couldn't be worse than what it already is. The worst hit with the aid of the pandemic has been the huge middle class accounting for a wide variety of earning, starting from human beings earning approximately \$10 to \$20 in keeping with day. Since the pandemic started out, India has misplaced 32 million humans in this profits range, and the scale of the very bad — the ones earning much less than \$2 in step with day according to individual — has swelled by means of seventy five million. The most vital sources of center elegance earnings are wages and salaries, mainly within the sprawling casual and rural sectors. The profits loss is usually a result of rising unemployment. In line with a CMIE report published in august 2020, unemployment became predicted at 1.8 Crore via July 2020 from the time the pandemic broke out. This meant that approximately 22 according to cent of salaried jobs had been misplaced. Unemployment creates some of social troubles other than the related financial misery. Anxiety and stress levels are a lot higher for an unemployed character.

KEY WORDS: Economic, Business, Pattern, Report, Unemployment.

INTRODUCTION

This feel of alienation can create troubles, along with greater substance abuse, more domestic violence and greater considerable incidents of psychiatric disorders. It is able to cut up households, increase suicide fees, and feature an unfavorable long-term impact on one's

*Dr. Hina M.Patel ,Principal , Smt. M.M. Shah Mahila Arts College, Kadi .North Gujarat

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

shallowness and self belief. Those headaches gnaw away at the roots of social order and stability. India by no means was given over the giant financial issues carried over from remaining yr. There was a vulnerable stimulus given to the economy that did not have a discernible impact. The ruling regime seems to be greater worried about the geographical neighbors and in controlling India's farmers and workers. The equal script is now being re-enacted with a greater ferocity. It is probable that the blows from the second one and 1/3 wave could be a ways more lethal than that of the primary one. The economic restoration will be harder this time around. Can the middle elegance — the engine of aspirations and boom in new India — keep its floor? Or wouldn't it crumble into the heap of the negative? The solution to these questions would emerge as clearer not too lengthy into the future.

The effect of corona virus pandemic on India has been largely disruptive in terms of monetary hobby in addition to a loss of human lives. Nearly all of the sectors have been adversely affected as domestic call for and exports sharply plummeted with a few remarkable exceptions where high growth becomes located. A try is made to research the impact and feasible answers for a few key sectors. Meals & agriculture for the reason that agriculture is the spine of the country and a part of the government introduced vital class; the effect is probable to be low on both primary agricultural manufacturing and utilization of agro-inputs. Several kingdom governments have already allowed free motion of end result, veggies, milk and so on. Online food grocery platforms are closely impacted due to doubtful restrictions on moves and stoppage of logistics automobiles. RBI and finance minister announced measures will help the enterprise and the employees inside the quick term. Insulating the rural meals manufacturing areas within the coming weeks will maintain a super solution to the macro effect of covid-19 on Indian meals zone in addition to larger economic system.

AVIATION & TOURISM

The contribution of the aviation quarter and tourism to our GDP stands at approximately 2.4% and 9.2% respectively. The tourism region served about forty three million people in f.y. 18-19. Aviation and tourism were the primary industries that have been hit appreciably by the pandemic. The commonplace consensus appears to be that Covid will

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

hit these industries more difficult than September 11 and the financial disaster of 2008. These industries had been handling intense cash flow issues because the start of the pandemic and are looking at a capability 38 million lay-offs, which interprets to 70 consistent with cent of the full body of workers. The effect is going to fall on both, white and blue collar jobs. In step with into estimates, these industries might also incur losses of about eighty five billion rupees because of tour regulations. The pandemic has also delivered approximately a wave of innovation within the fields of contactless boarding and travel technology.

TELECOM

There was a large amount of modifications in the telecom zone of India even before the Covid 19 because of brief charge wars between the provider companies. Most important offerings and sectors have continued to run at some stage in the pandemic thanks to the implementation of the 'work from home' due to regulations. With over 1 billion connections as of 2019, the telecom region contributes about 6.5% according to GDP and employs almost four million humans. Improved broadband utilization had a right away effect and resulted in strain on the community. Demand has been improved by using about 10%. But, the telco's are bracing for a pointy drop in adding new subscribers. As a policy recommendation, the authorities can resource the sector through enjoyable the regulatory compliances and provide moratorium for spectrum dues, which may be used for community expansions by way of the agencies.

PRESCRIBED DRUGS

The pharmaceutical industry has been on the rise because the start of the covid-19 pandemic, especially in India, the most important producer of normal pills globally. With a marketplace size of \$fifty five billion during the start of 2020, it has been surging in India, exporting hydroxychloroquine to the world, esp. To the us, United Kingdom, Canada, and the middle-east. There has been a current upward thrust within the fees of uncooked substances imported from china because of the pandemic. Ordinary drugs are the most impacted due to heavy reliance on imports, disrupted deliver-chain, and labour unavailability in the enterprise, resulting from social distancing. Concurrently, the pharmaceutical industry is struggling due to the authorities-imposed bans at the export of essential pills, gadget, and PPE kits to ensure

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

sufficient quantities for the USA. The increasing call for these capsules, coupled with hindered accessibility is making things tougher. Easing the monetary pressure on the pharmaceutical companies, tax-relaxations, and addressing the labour pressure shortage will be the differentiating factors in the sort of desperate time.

OIL & GASOLINE

The Indian oil & fuel industry is pretty huge inside the global context – its miles the 1/3-biggest energy purchaser handiest behind united states of America and chine and contributes to 5. 2% of the global oil demand. The entire lockdown across the country slowed down the demand of shipping fuels (accounting for 2/third call for in oil & gasoline area) as auto & business production declined and goods & passenger movement (each bulk & private) fell. Although the crude costs dipped in this era, the authorities accelerated the excise and special excise obligation to make up for the sales loss, additionally, street cess become raised too. As a policy recommendation, the government may think of passing on the blessings of decreased crude costs to cease purchasers at retail outlets to stimulate demand. Past covid-19: the brand new regular in view of the size of disruption caused by the pandemic, it's miles obvious that the contemporary downturn is basically unique from recessions. The unexpected shrinkage in demand & accelerated unemployment is going to alter the commercial enterprise panorama. Adopting new concepts like 'shift toward localization, coins conservation, supply chain resilience and innovation' will help corporations in treading a brand new direction in this uncertain surroundings.

THE SCENARIO ANALYSIS

In the final couple of weeks, we have conducted a scenario analysis to be able to gauge the global financial effect of covid-19. The concept behind our situation observe is that we do now not inn to top-down judgments on key parameters, but we use a set of assumptions to seize the disrupting results that covid-19 is causing. We made assumptions for 2 eventualities. In the first situation, that is our baseline scenario, there may be heavy output losses in china and sure different international locations (South Korea and Italy) in which the virus has spread notably, but the downturn in economic hobby will continue to be restricted in international locations wherein the virus isn't always as but considerable. The second state

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

of affairs is a danger state of affairs in which the global unfold of the infection sharply increases, with international locations where the outbreak is presently restricted facing a corona epidemic as properly (as a result a complete-blown pandemic). Subsequently, we used our economic fashions to calculate the impact.

Assumptions before discussing the results let us deliver a quick concept what kind of assumptions had been made. First, we expect a brief drop in the amount of hours worked consistent with worker to seize the impact of the lockdown in Hubei / Wuhan and in Italy. In spite of everything, human beings in regions concern to quarantine after all may have a restricted opportunity to paintings. We additionally assume that human beings will work time beyond regulation in the 2d quarter of 2021 to cope with the backlog of orders. We also assume damaging consequences on non-public consumption, as the virus outbreak will negatively affect customer behaviour in many nations. Purchases may be postponed or even cancelled (ingesting out, vacations). We've sharply reduced personal intake in countries going through the covid-19 epidemic (China and Italy), in keeping with the common decline in private consumption in Hong Kong and Taiwan at some point of the Sars outbreak in 2002/2003 and in brazil throughout the outbreak of the Zika virus in 2015/2016. Furthermore, cross-border exchange becomes bulky and greater luxurious. Higher prices could have the equal effect as transient non-tariff change obstacles, consisting of phytosanitary restrictions.

Countries with enormous exports to china will see a temporary relative decline of their export markets because of the problems with change. Subsequently, we made assumptions on trade fees, investment premiums (to seize negative traders' sentiment and monetary marketplace volatility) and mitigating authorities' regulations (especially in China). In our pandemic scenario, we also count on a few everlasting harm to the Chinese economic system in phrases of destructive productivity effects. For a whole evaluation of all of the assumptions in each state of affairs, see this record. What is the expectation in our baseline state of affairs? N our baseline state of affairs, we expect a sizeable slowdown of world economic growth due to covid-19. In our calculations, global boom in 2021 will arrive at 1. 6%, which is considerably decrease than the OCED (2.4%) and Bloomberg consensus (2. 7%, start of march). Earlier than the corona outbreak, we had 2.9% penciled in for global increase.

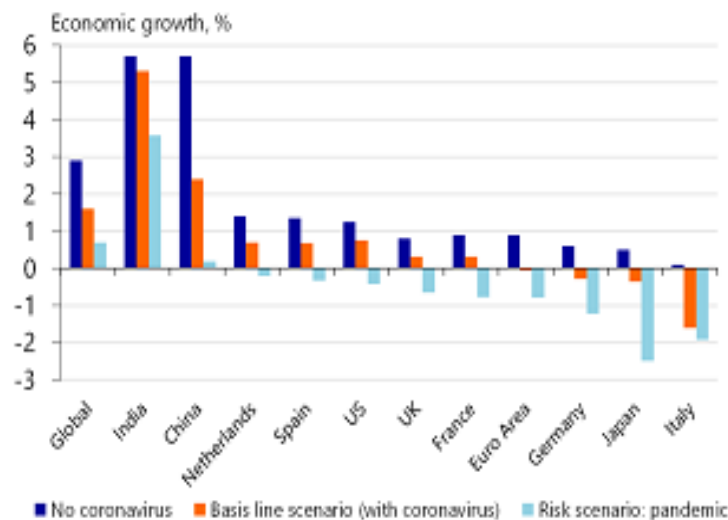
Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

China, as the epicenter, is predicted to stand the most adverse monetary effect, slowing down to two. Four% in 2020, that is markedly decrease than our pre-corona forecasts of five. 7%. For India, we count on growth of 5.3% in 2020, with covid-19 shaving off 0. 4ppts compared to the pre-corona situation (5.7%). The ones effects are nevertheless confined, especially due to the fact India simplest has constrained ties with the Chinese language economy (see desk 1). So the surprise wave that china is sending throughout the global is affecting India to a lesser extent than many different counties in Asia. For example, Chinese tourism only constitutes zero. 2% of Indian GDP (as compared to 5.9% in Thailand as an example).

India handiest has limited ties with China

(source: raboresearch - monetary research)

Country	Export to China (% GDP)	Intermediate goods (% GDP)	Tourism from China (% of GDP)	Average
Vietnam	13.6	7.9	2.9	8.1
Taiwan	15.9	4.7	1.1	7.2
Thailand	5.7	2.5	5.9	4.7
Singapore	13.8	1.3	1.8	5.7
Philippines	2.6	1.7	4.4	2.9
Malaysia	9.6	2.5	1.5	4.5
South Korea	7.9	1.5	0.9	3.5
New Zealand	5.3	0.5	1.8	2.6
Australia	5.2	0.4	1.6	2.4
Japan	2.7	0.4	2.2	1.8
Sri Lanka	0.5	2.0	1.4	1.3
Indonesia	2.6	1.1	0.8	1.5
Pakistan	0.6	1.8	0.4	1.0
Iran	2.2	0.7	0.0	1.0
India	0.6	0.7	0.2	0.5

(Source: raboresearch - monetary studies)

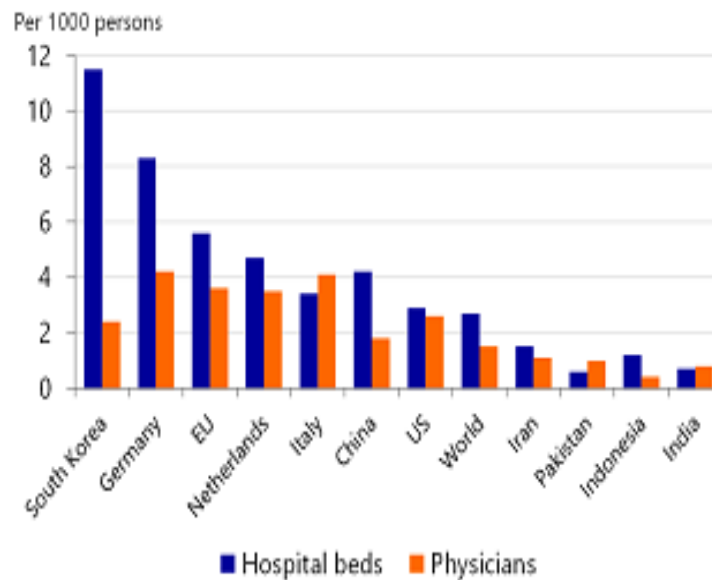
Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

At this factor in time, in India the global virus outbreak has possibly had the biggest financial effect on the rupee which has depreciated extensively on the back of a international hazard-off sentiment and anxiety amongst buyers. We anticipate the currencies of emerging markets and the prices of raw substances to continue to be distinctly risky inside the coming length. What if things get worse? The restricted financial effect in India in our baseline situation assumes that the corona virus will not unfold notably on Indian soil and that the number of instances will stay confined. On the time of writing, simplest 58 cases had been mentioned in India, out of just below 120,000 human beings infected global (see the cutting-edge covid-19 monitor of johns Hopkins college). But, one should question if India is doing sufficient testing...

Healthcare is less considerable in India as compared to the worldwide common

(Source: raboresearch - financial studies)

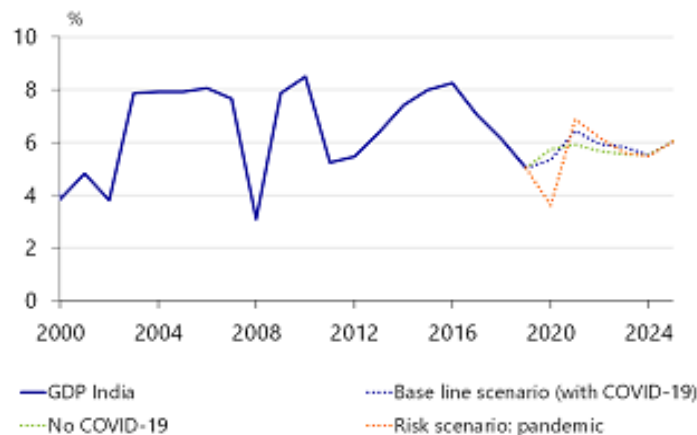
Moreover, we trust India is susceptible to a speedy unfold of the virus, due among different matters to high population density in combination with health care offerings which are much less ample than in lots of western countries. The common variety of health center beds and medical doctors according to 1,000 Indians is 0.7 and 0.8 respectively, as compared

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

to 5.6 and 3.6 inside the European. Moreover, must the virus contact floor in larger numbers in India, the question could be: what containment measures is the Modi authorities willing to take, as these would sacrifice economic boom at a time when India's economy is already struggling. Given that the WHO already is speaking about a pandemic, there may be a risk we're quick transferring in the direction of our pandemic scenario. In this situation, we assume that worldwide unfold of the contamination sharply will increase, additionally in India. Our calculations display that during this scenario, actual growth of the worldwide economic system would sluggish all the way down to 0.7% in 2020. Furthermore, we count on the Indian economy to develop by way of three. 6%, this might make 2020 even worse than 2019 from an economic angle. India may want to benefit inside the medium term worldwide firms have observed out the tough way just how inclined their globally included deliver chains are. This turned into already becoming clean due to us-china alternate tensions however has been uncovered to the whole by using the covid-19 virus outbreak. The disruption of global trade may additionally prompt global groups to diversify their manufacturing throughout numerous nations. In a preceding op-ed we already argued that India would possibly even advantage inside the medium term, due to the fact corporations need to rely much less on china as their most effective manufacturing hub and shift (a part of) their production to different international locations, such as India. This explains why we expect a surprisingly profound rebound of financial boom in 2021 and beyond (parent 3).

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

(Source: raboresearch - financial studies)

In the end, but, those ability nice monetary outcomes will only materialize through the years and are a small patch on the wound for all of the non-public tragedy this is as a result of the virus.

REFERENCES

1. https://www.answerroot.com/web?qo=semQuery&ad=semA&q=economist&o=783795&ag=fw4&an=msn_s&adid=82188741001838&agid=1315017018298306&campaignid=392673684&clickid=7753b5d1489a1f16e750d55014f7ca6f&clid=aj-autospath-us&kwid=kwd-82189053419376%3Aloc-90&msslkid=7753b5d1489a1f16e750d55014f7ca6f&rch=us562&utm_medium=bcpc&utm_source=b
2. <https://www.moneycontrol.com/news/business/economy/>
3. <https://www.bloomberg.com/graphics/2019-new-economy-drivers-and-disrupters/>
4. <https://www.weforum.org/agenda/2015/11/5-trends-for-the-future-of-economic-growth>

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

EFFECTS OF YOGASANA ON PHYSICAL FITNESS OF COLLEGE FEMALE STUDENT'S

Prof. Madhuben S. Thakor*

ABSTRACT

The most significant thing parents can provide to their female progeny (child) is the “Physical Fitness” or an involvement at organized sports activities. The “Physical Fitness” (P.F.) has slithered at the priority within last few decades, particularly at school and college levels. Some institutes suggest playing in recess too. They're creating female progeny which can pass the standardized tests at academic level. But the question is that “what good is an education program that educates female progeny on academics if those students won't live a productive, healthy life using their academic skills even at the college level?”

That's why the author thinks “Physical Fitness” required being as a top priority in schools and colleges. Only college competition or occasional class is not enough, beyond to it, the parents have to get their female children involved at the additional “Physical Fitness” programs, like after-college activities or the organized sports - which involves moving of the body, like running track, basket-ball, soccer, cricket, Kabbadi, Kho-Kho, practicing gymnastics... etc. which are excellent for female progeny.

Key Words: Education, Fitness, Female Progeny, Growth, Healthy.

INTRODUCTION

Why are such activities so valuable? Along with the physical growth of the female progeny's body such activities also makes them healthier at immune function, strength, circulation, flexibility as well as at the hand to eye coordination and also greatly increase the female progeny's self-image.

*Prof. Madhuben S. Thakor, Associate Professor, Dept.of Physical Education.Maniben

mahila arts college, kadi Dist- Mehsana

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Their participation at the sports can noticeably boost for female progeny's self-esteem.

HEALTHY BODY IS A WAY TO HEALTHY MIND

Some schools and colleges are running an excellent program for female progeny which tests them at certain basic areas, like running, sit-ups and doing the pull-ups, and also awards them the badges of various levels at the physical achievement. The motto of such programs is, "A sound body is a way to the sound mind."

Such programs are right to the mark as the physical fitness is quite more than to be just a physical. "Physical Fitness" (P.F.) delivers many benefits to one's mind and alters the personality at positive path. Also even changes person towards the better as well as being involved at organized sports gives female progeny many social skills, a teamwork manner and other socially - oriented skills which give a huge benefit your female progeny as they progress towards the adulthood.

TERRIFIED AT TRAILING!

The parents say: Their female progeny should not be the losers, they everybody wants to be the parent of a winner child, and are terrified of their female progeny if ever they lose or miss any award and appear as the trailer. Such attitude can be based to a kind of overprotection bizarre syndrome, as at the actual world, yes, there are the winners and the trailers. These are the consequences of doing your job poorly, though it is at the sports, personal relationships, real estate, and business or may be anything else which they choose to trail.

Interestingly, everybody has not to be the winner for gaining benefits at any physical activity. In fact, the necessity is their participation. One can come at the last place at the track team at every time and even they are still ahead to the other female progeny who even don't exercise at all.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

EXERCISES: BOOSTS THE MOOD & INTELLIGENCE

Majorly parents don't even realize that their female progeny participating at the physical activities are having healthier brains & the nervous systems and commonly are not diagnosed with any type of Attention Deficit Disorder or depression or any other so-called mental disorder. Female progeny participating at the sports found healthier - physically, mentally, socially and emotionally. Such benefits are due to the training as well as the chemical changes which takes place at brain due to such training, whereas the other benefits derived by receiving the direct sunlight & fresh air.

FLUORIDE: A POISON TO YOUR FEMALE PROGENY

Strong bones are necessary for the female progeny. The one of the major reason for the weak bones is fluorosis, the overdose of fluoride. The classic signs of it are – “most notably the discoloration of the front teeth and the broken bones”. The excessive exposure towards fluoride may cause such effects. Parents are brainwashed to expose their female progeny on the path of too much fluoride by these dental industries, which is far behind to the real safety and actually it promotes to put mercury into female progeny's mouths and expectant mothers by using the dental fillings. It is necessary to check your female progeny's fluoride intake. Too much fluoride may cause of weakening the bones as well as the dental fluorosis.

CONCLUSION

Getting back at “Physical Fitness”, the involvement at the sports or at the regular physical activities is the greatest gift any of the parents gives to their female progeny. So dear parents, even if the sports costs you to pay money or even if the sports training to your female progeny cause an inconvenience to you to pick up and to leave your female progeny at sports practice, just do it. It's worth for the bright future of your female progeny in both way of the physical and mental health. The cost and effort parents put for the sports of their female progeny today will be the future investment for your female progeny's good health cut off to

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

their medical bills and to the fact, they will be far healthier than the other progeny who had never participated at any physical activity.

REFERENCES

1. [Mike Adams](#), *The Health Ranger*, Editor of NaturalNews.com, Wednesday, August 02, 2006.
2. *A Sports Story*, Moscow, 1975.
3. Dr. Vipul H. Upadhyay & Dr. Vipul A. Desai, 2021 “**Sports Biomechanics**”, Sarth Publication, Anand (Gujarat).
4. Dr. Vipul H. Upadhyay & Dr. Vipul A. Desai, 2021 “**Kinesiology**”, Sarth Publication, Anand (Gujarat).
5. Dr. Vipul H. Upadhyay & Dr. Vipul A. Desai, 2021 “**Sports Medicine**”, Sarth Publication, Anand (Gujarat).
6. Dr. Vipul H. Upadhyay & Dr. Vipul A. Desai, 2021 “**Exercise Physiology**”, Sarth Publication, Anand (Gujarat).
7. Dharmendrakumar G. Patel, 2021 “**Youth & Sports**”, Sarth Publication, Anand (Gujarat).
8. Dharmendrakumar G. Patel, 2021 “**Yoga & Yoga Asanas**”, Sarth Publication, Anand (Gujarat).
9. Dharmendrakumar G. Patel, 2021 “**Health, Fitness and Food**”, Sarth Publication, Anand (Gujarat).

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Information Communication and Technology (ICT) integration in Teacher Education: A necessity for sustainable educational growth.

Lt.Swati Nigam*

The paper analyses the concept of Information and Communication Technology (ICT) in teacher education for sustainable educational growth. It aimed at understanding the need for integrating ICT into teacher education and sustaining it. The influence of ICTs can be felt in their dominance of all areas of human endeavors' where they seem to define and refine interactions, social relations, work processes and standards. ICTs have recorded much success in many sectors and it is the contention in this paper that they can transmogrify the educational sector positively, particularly teacher education. However, ICTs have been identified as having the potential to change the complexion and content of teacher education if the tools are put to work. It is expected that government will provide the required political and economic wherewithal needed for the easy adoption of ICT tools in driving teacher education processes and objectives in India for a sustainable national development. This paper therefore, discusses the inclusion of ICT integration in Teacher Education as a veritable tool for sustainable educational growth. A conclusion is drawn and recommendations are made.

Keywords: ICT, Teacher Education, Development, Globalization, National Development

Introduction

Teachers in all nations constitute a major input in the accomplishment of educational goals and objectives. Observes that teachers constitute not only a vital input to education but also a major drive in the production process and in the determination of the output system.

Information and Communication Technology (ICT) has become, within a very short time, one of the basic building blocks of modern society. ICTs have successfully changed the social, economic and political spaces globally. Through globalization, ICTs have reduced the world to a global clan. Similarly, ICTs have enabled the globalised world become greatly interconnected, interdependent and without borders (Salawu, 2008). ICTs are changing the

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

world rapidly, creating a distance-less and borderless world of instantaneous communication (Spence & Smith, 2009). The focus of this paper, therefore, is to examine the role ICTs are playing in teacher education in India. The paper examines the various ways ICTs have proved useful in teacher education in India, the challenges teacher education faces in optimizing the use of ICTs for teaching, research and learning and what can be done to improve the existing situation.

Concept of Teacher Education.

According to Afe (1999), Teacher Education is the component of any educational system charged with the education and training of teachers to acquire the competences and skill of teaching for the improvement in quality of teachers for the school system. Looking from the point of national development, Agogo (2004), looks at teacher education as a process of instilling professional competences relevant to the national development in our would-be teachers, our economic growth and nation building. It should be noted that teacher education extends to the preparation of administrators, guidance counselors, supervisors and personnel needed in achieving nation building.

Form the above definitions, Teacher Education could be seen as an activity which involves bringing in professionalism to teaching through knowledge impartation, skill acquisition, attitudes, aptitudes, adding desirable values in the teaching profession and as well molding destinies in society as a whole.

Teacher Education programme will continue to be given major emphasis in all educational planning because, no education system can rise above the quality of its teacher.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

The National Policy on Education stated that the objectives of Teacher Education shall be:

- To produce highly motivated, conscientious and efficient classroom teacher for all level of our educational system.
- To encourage further, the spirit of equity and creativity in teachers.
- To help teachers to fit into the social life of the community and society at large and to enhance their commitment to national objectives.
- To provide teachers with the intellectual and professional background adequate for their assignment and to make them adoptable to any change situation not only in the life of their country, but, in the wider world.
- To enhance teachers commitment to teaching profession.

Information and Communication Technology

As the name implies, ICT is three-in-one word that has the gateway to the modern information skills. Looking at the name ICT differently:

Information: According to Oxford Advanced Learner's Dictionary, it is said to be news or knowledge given. Technically, information means data or facts that have been processed into a meaningful and useful form to the recipient. It constitutes real facts which can help individual or organization in making better, assertive and successful decision.

Communication: This is the source and way of expressing thoughts and imaginations in such a way that could be learned and understood by the learner.

Technology: According to the National Policy for information technology is computer, ancillary equipment, software and firmware (hardware) and smaller procedure services

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

(including support services) and related resource of any equipment or interconnected system or subsystem of equipment, that is used in the automatic acquisition, storage manipulation, management, movement, transmission or reception of data or information.

In the context of education, ICT could be said to be technologies for collecting, storing, processing, communicating and delivering information. ICT as a process of creation, processing, storage, retrieval and dissemination of information and data using computer and telecommunication.

Importance of Information and Communication Technology (ICT) to the Teacher.

Teacher and Information cannot be separated from one another. Hence, one can rightly say that the duty of a teacher is information tasking. Ukaeje (2008) notes that, “Education unlocks the door of modernization, but it is the teacher who holds the key to the door”. In the same vein, if we say the child is the center of the educational system, the teacher is the pivot of the education process. In the context of ICT, the teacher needs to be able to transform the classrooms from places of a static one-way flow of information from teacher to the student into a dynamic student - centered learning environment in which learners interact with peers in teaching, both in their own classroom as well as others through the internet and other ICTs.

ICT can be used for direct teaching. This happens by the use of computer in teaching by the teacher with the use of a computer programme called Computer Assisted Instruction (CAI) and Computer Aided Learning (CAL). These are modern methods of using computer as mediating factor in educational process and they are used synonymously. It is a direct two-

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

way communication between the learner and the programmed instructional material stored in the computer. CAL also is the use of computer to mediate in the flow of information in learning process. Recent trends have brought about new packages of CAI which has been designed to feature along with Classroom studies, Lectures, Tutorials, Library and Laboratory work as module of individualized curriculum. Internet connectivity is another aspect of ICT which the teacher can also use in carrying out his work. The World Wide Web that consist of large number of networked computers (called host) which serves as the server (a programme which distributes document) or a client (a programme retrieves documents .. The teacher can also send instruction to the student via Electronic mail (E-mail) and they can also answer and send back to the teacher.

It should therefore, be noted that the importance of ICT cannot be ignored in the sense that it does not only influence what the teacher teaches, but it gives a great deal as to how the teacher teaches. The introduction of the personal computers and laptops as essential tools for the work place in the art of teaching and other administrative and research works done by the teacher offers the teacher a wide range of approaches and strategies to be applied in the course of teaching. It also offers a good aid in the development of application to enhancing curriculum. The teacher with the use of ICT, explores the use of new working tools, also has access to teaching and learning resources through the internet and Local Area Network (LAN).

The Present Status of ICT in Indian Education

In the present day society, computer is no longer a specialized tool used only by scientists but an instrument now been extended to education, commerce, banking, industry,

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

administration, governance, health sector to mention a few. As a developing nation is getting stronger by the day but one important index of strength is the quality of education provided her citizenry. Today, in most developed countries, nearly every aspect of human life including education is ICT driven. The education sector in still lags behind in this aspect of technology. However, concerted efforts are being channeled towards this direction by the Teachers Registration for optimal productivity. The teachers teaching these students and pupils Who are not skilled in computer education and application. This calls for the urgent need to address the present situation as teachers constitute a major influence on the use of ICT in the teaching and learning process.

ICT Resources for Sustainable Development

Computers: Computers are no longer just mathematical tools but essential management resources. As we all may know, different operations can be handled more efficiently using Computers. With the computer, such activities as information generation, processing, analyzing, storage and communication for sustainable development could be executed easily. The greatest assets of the computer are speed, cost-effectiveness and optimal utilization of available resources. Some other computer accessories worthy of mentioning are CD.ROM, diskettes, flash drive, etc.

The Internet: This has proven to be the most valuable vehicle for accelerated information flow. According to Ogbomo (2004), it is a network of computers that communicate with each other, often over telephone lines. The potentials of the internet lies in the provision of global platform for information sharing among organizations and individuals. Information sharing creates awareness, ensures continuous use of products and services, provides feedback and

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

support for organization. The contention here is that any organization or government that has current and useful information is empowered to enhance productivity and good governance.

Electronic Mail (E-mail): This is the most widely used resource of the Internet. It is provided for sending and receiving mails (messages) through electronic devices. Intra and inter organizational communication has been made faster and cheaper. E-mail has become the life-wire for many business and organizational communication.

World Wide Web (WWW): World wide web is also an Internet-based resource. It is a utility based on hypertexts (Hypertexts simply documents through keywords in document or page). A visit to a website helps individuals or organization to locate products, information, pursue political or social agenda and transacts business (Chilvetalu, 2003). From the above,

ICT for Good Governance and Sustainable Development

The potential attributes and benefits of ICT to policy makers in the society have been accepted as imperative paradigm (Attama and Owolabi, 2008). In all intents and purposes, ICT is the acclaimed engine room of modern day global development and sustainable growth (United Nations Conference on Trade and Development, 2005). In the same vein, Anehobi (2007) maintains that no institution or organization can still rely only on the traditional printed information resources to perform efficiently.

The infusion of ICT into public administration enhances efficiency in the delivery of services to the people. Heber (2011) in his own view maintains that ICT helps in taking high quality decisions and at the same time saves time .ICT is a strong tool for sustainable development and improving governance, widening democratic space, increasing productivity, administrative effectiveness and cost savings (Adamali, Coffey and Safdar, 2006). It is not

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

surprising therefore that the application of ICT in governance is engendering much concerns in many countries of the world.

ICT Application in Education

Most of the discussions and initiatives on ICT in Education tend to focus on the use of ICT for teaching and learning only (The Commonwealth of Learning, 2006; Becta, 2004; Akale, 2003). From the earliest times, educational interest in technology has always centered on the instructional application of such technology to improve teaching and learning. The case of the computer provides a perfect illustration of this point. Long before the emergency of ICT, educational interest in the computer centered on its instructional applications as exemplified by computer-assisted instruction (CAI), computer-aided testing (CAT), etc.

It is perhaps easy to understand why the emphasis at the basic and secondary education levels should exclude research application of ICT. The primary responsibility of the teachers at these levels is defined exclusively in terms of teaching. However at the teacher education level, teachers' primary responsibility is of a tripartite nature involving teaching, research and community service. In effect it can be suggested here that any approach to ICT adoption at the teacher education level that stressed only instructional applications and ignores research applications, will be grossly inadequate in meeting the needs of both students and teachers.

ICT applications run through the entire gamut of the educational research process. The advocacy for the indispensability of ICT in educational research can be further strengthened by the following arguments that tends to underscore the values derivable from applying ICT in educational research:

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

- It reduced time and cost of conducting educational investigation.
- Data sets and library resources can be shared by institutions in different locations
- Educational researchers have easy access to current literature materials
- Data sets, irrespective of size can be stored and retrieved when needed.
- Researchers in different locations can collaborate more easily, etc (Nworgu, 2007)

Ijafuyi and Adebajo (2006) while speaking on the usefulness of ICT in sustainable development advised on the need for a well-equipped ICT centres in all educational institutions to enable them live up to their social and political responsibilities.

Problems Facing Teachers in Regards to ICT

Identification of a problem goes a long way in solving the problem. However, the importance of ICT will be determined by the ability of teachers to use it to achieve the purpose which it is meant for. The use of ICT for development of Teacher Education in India depends on the Socio- economic and technological factor which should be considered when providing opportunities for using ICT within institutions. Thus, Education is a veritable tool to knowledge economy and we need educated and skilled labour force to achieve it.

- Lack of the Knowledge of ICT is a major problem facing the present day teacher due to the fact that there is no proper in-service training on ICT.
- The few modern teachers who are willing to acquire ICT knowledge have no access to computers.
- Lack of funding of teacher education is another major factor facing teachers as there might not be adequate equipment for learning.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Probable Ways of Improving ICT integration in Teacher Education in India for Sustainable National Development

Based on the problems highlighted above, the following ways are hereby suggested through which the influence of ICT on teacher education could be improved:

- There is urgent need to review our educational policy strategies and techniques as well as the teaching methodologies of developing our teachers.
- There is need to introduce the teaching of ICT in the school curricular at all levels of our educational system with emphasis on practical application.
- ICT as a course should be made compulsory for lecturers and students of teacher education programme as these students will graduate to teach our school children in schools.
- Supportive infrastructures such as electricity and telecommunication services should be improved and adequately enhanced for effective services.
- The ICT professionals should be encouraged through good remuneration based on improved salaries and conditions of service.
- ICT facilities should be made available at affordable price to be procured by teachers at government subsidized rates.
- ICT centers should be established at all strategic and governmental levels to provide services to people especially the teachers. While there are clarion calls on the government to get connected to the internet, non-governmental organizations should be encouraged to assist in connecting the nation to the internet (Adako, 2006).

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

- Re-orientation and re-directing our value system towards the latest development around the world will put our teachers in a state of readiness to whole heartedly embrace the E-Teaching technology. This could be achieved through teacher in-service training programmes such as conferences, seminars and workshops that are based on ICT and teaching and learning process in schools.

Conclusion

The importance of ICT integration in teacher education to improve the quality of teaching and learning process in schools cannot be over-emphasized. The relevance of India in the educational development programme in the 21st century solely depend on the degree of free flow research works and ideas, findings and innovation in education and curriculum information. These can be fully achieved through full integration of the nation into the global highway which is ICT oriented. ICT should be more emphasized in teacher education programme. ICT should always be seen as a tool for teachers to use and no as a substitution for teachers for a sustainable national development. Government intervention in the areas of funding and providing necessary infrastructures to ensure success of ICT in teacher education programme in India must be urgently addressed. Indian government should stop paying lip-service to ICT but rather make frantic efforts to develop and sustain ICT policy in the nation's educational programme. This will go a long way to effectively implement the use of ICT in teaching and learning process in all spheres of our educational system. More also, this will help to guarantee the success of the new teaching technology and teachers will be forced to be abreast with the modern development in the global educational standard, of which ICT plays a vital role.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Recommendations

Teacher Education Institution's Curriculum should be developed and funded to ensure that teaching and learning process within teacher education / in-service training programs are well packaged to prepare future teachers for the use of ICT as this will bring a good end-product on the students and national development.

- Adequate number of computers should be made available to the teachers in schools as well as instructors to guide them.
- There is need for every teacher to own personal computer for easy accessibility to educational information on the internet.
- Awareness should be created as well as motivation of teachers through workshops/seminars/conferences on a regular basis in order to develop their interest.
- Fluctuations in the power sector is a serious problem, therefore there is need for constant power supply in all institutions as it is a condition for any form of computerization and accessibility of information as far as ICT is concerned.
- It is time for teachers to rise up to the challenges of ICT and attack it with all courage and boldness in order to meet up with the latest Global Trend.
- The knowledge and use of computer should be made compulsory and criteria for the recruitment of teachers.
- Teachers really have to rise up to the challenges of changes in technology. The world is coming to an era where every activity is going virtually electronic. Banking, trading, education, conferences etc. are now being heavily transacted through ICT. Teacher and teacher education therefore, should not be left out, it is not a game of choice or top up, it

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

is now a life style that promotes all aspect of education, socio-political, economic and cultural life of a nation. It is indeed great to say that the inclusion and funding of ICT in teacher education curriculum will serve as a veritable tool for sustainable development in India.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

The Role of ICT in English Language

Lt.Swati Nigam*

Abstract: The **Language** is like the mirror of human life which diversifies the life of human. Language speaks about the human personality. It is the profane worldly reveals like imparting the common information society. English and. English language has become a global language because of its promiscuous functions and preferences over several other languages over the globe. English has become the window to the world. The world is changing rapidly, there must be changes in language learning ,English is not only the mother tongue of Britain but also to so many countries like Canada ,USA ,Newzealand etc .It is also used as second language in many countries like Nigeria, Ghana etc. English has become a medium for business and interactional purposes among other functions .English is playing a major role in every field such as medicine, engineering, education, art and law, music etc.. But contemporaneous collide of globalization, the expanse of English and technological development have transformed our learning and teaching English as a Linguistic in an remarkable way. In every aspect of human life, Science, Information, Technology are playing a vital role .Even in the field of education the technological developments have started a new page. Traditional methods of teaching are not showing great impact on the learners. Technology has become a tool for making the learners innovative and also became a source for motivating the learners towards learning.

Keywords: Paradigm, stimulus, explicit, immediacy. Collaborative. ,ICT

Introduction:

“A new age demands a new paradigm” -Walter McKenzie

“With the help of technology, teachers will be leaders in the transformation of education around the world”- Craig R .Barrett

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

The ICT means Information Communication and Technology. According to the Kent, “ICT in education point of view refers to Information and Communication Technology such as computers, facilities in communication, features variously support teaching learning and a range of activities in education [QCA schemes of work for ICT in Kent country council, 2004].

The interactive and dynamic nature of ICT has the stamina to meet the needs of individual student by providing opportunities to direct their learning and to pursue information. With the usage of ICT students can learn any subject especially English with ease. In the context of the global exchange the role of ICT has become inevitable in the 21st century. The use of ICT has become essential in every day classroom teaching and learning. It's use gives a chance to teachers as well as students to increase the quality of education and meet the requirements set by the coeval knowledge society. ICT has become essential tool for educational change and reform.

According to Jeremy Harmer, “a word innovation means something new, which means new ideas to change things for better.” He claims that “if we look at all the language teaching methods which are used all over the world by different teachers at different levels, we cannot say that all of them are 100% successful. Therefore it is very important to keep looking and searching to find ways to make teaching and learning better.”

Government has included ICT as one of the curricula in Indonesia's education. The Methodology of English has started a new way of using ICT in teaching. ICT provides more opportunities for communication between peer learners. With the use of ICT there is a two-way exchange of knowledge between home and school/ college. The teacher abides key to the successful use of ICT for learning. The integration of ICT in language teaching and learning has become an interesting topic to many researchers and education practitioners.

Computer Assisted Language Learning:

CALL is a broad and an ever changing discipline. Beatty defines, CALL as “Any process in which a learner uses a computer and as a result improves his or her language and it covers the wide range of current practice in the field.” The internet and different computer applications. Computer Assisted language learning (CALL) software, CD-ROMS, and Office software applications have become common place in many teaching and learning environments. The computer can act as a stimulus which generates analysis, discussion and writing.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

The Internet :

The internet offers the best way to learn language other than immersion in an English.

speaking milieu. The student's relationship with Websites is more noticeable than with print based text. Internet users may return to sites frequently or use internet for interaction to share their information and ideas. Digital technology is rapidly used by pupils and teachers not only in the classroom but also in the personal life.

The advantages of online learning:

The internet saves our time and energy. We can learn English lessons through internet without the need of travelling and without the need of leaving home or bedroom. With internet students can learn English anywhere at any time and whenever they want. The internet offers instant feedback to the learners which enhance the learning experience of the students.

EBooks

An eBook is an electronic version of a traditional print book that can be read by using a personal or by using an eBook reader like iPods and kindle. EBooks also used to improve the teaching and learning skills in the classroom. In eBooks teachers and students can add images, info graphics, posters, video, and text, audio and so on. Learners can share eBooks with their friends. EBooks strengthen students' note making skills, the knowledge of English grammar and application skills.

Audio Books:

Baskin and Harris (1995:372) explain, "The first literature heard, not read." Audio books are not discovery of this century or even of the last one considering authentic books as equivalent to its content and not to its format (Baskin and Harris 1995:372). Audio books are applicable for English language learners and young people who are craving for learning English with stories. Audio books develop the four language systems; phonological, semantic, syntactic and pragmatic. Audio books are recordings on CD or digital file of a book which are read aloud." The use of audio books with struggling, reluctant or second language learners is powerful since they act as a scaffold that allows students to read above their actual reading level" (Beers 1998:33, Chen Slu-Hsien 2004).

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Play way is the new arrival regarding audio books .Play way does not need a separate players and it is preloaded and ready to use.

Webinar:

Questions with a microphone. Webinars are more helpful in learning grammar. Webinar is the best example for online learning. Webinar is an interactive seminar conducted via the World Wide Web. Usually a live presentation, lecture or work-shop that , happens in real time as users participate through chatting, video-chatting, file-sharing or asking

Interactive White Board:

Gareth Davis says that “IWB brings everything together at one placemat one time with the use of authentic materials.”IWB acts as a motivational tool.IWB has to be connected to the computer and data projector.IWB offers teachers to comprise video clips, films interviews ,electronic microscopes, different Websites etc .It improves the social skills of the students like cooperation and participation. In IWB lessons can be recorded and saved for further use. Bactra states that The power of images and capacity for collaboration is very significant in White Board’s impact on learning.”IWB teaching is completely different from traditional methods of teaching. According to Cunnings worth “vocabulary was a neglected area of foreign language teaching but it has gained its due recognition in the last few years”(1998:38).New vocabulary, word formation and sounds are practiced easily by IWB.

Mobile Apps

Mobile digital devices like laptops, iPods, tablets, smart phones have made English language learning easier .At present there are so many apps available in the App store and Play store(Android) markets. These apps furnish students with quizzes, games, dictionaries, Podcasts and tests. Simultaneously teachers can now constitute the “gasification” element into their teaching which put out interest in the students for a given topic. Mobile apps can perform as a personal 24/7 English language teacher. Some mobile apps which are amending English language learning and teaching are Dictionary.com, Hangman, Grammar’s, Quizmaster, 60Second Word Challenge, Mobile Air Mouse ,Ankhi Flash Cards, English Idioms Illustrated etc.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Audio-visual aids:

In the 21st century the use of AVA has become inevitable. It has started a new genre in the field of teaching and learning language. Apart from traditional teaching teachers must adopt the topical and innovative teaching techniques.

- 1 The use of AVA makes the students active.
- 2 Students can get rid off their boredom and dullness in the class.
- 3 Provide attentiveness and enthusiasm.
 4. They help to nurture the poWer of surveillance and independent judgment.
 - 5.. They give clarification about the content in the text book.

Over head project

To make ideas explicit We need some visual aids. Slides and slide projectors are used for unveiling objects in full colour Over head projectors are used in language teaching and learning to supplement the black-board.

Tape-recorder/gramophone:

This is useful for teaching pronunciation, stress and intonation. Recorded information can be reproduced in the classroom. It gives a chance to the students to develop interest towards pronunciation. It helps the students to test their speaking skills.

Television:

The most efficient medium for teaching is television. The television appeals both to the ears and eyes. We can record some language teaching programmers in CD or Cassettes and can telecast them. This shows significant impact on the minds of the students.

Radio and television give us the experience of real world into the classroom. Here teaching is very active process. Television is a companion, entertainer and instructor.

Film projector:

Knowledge acquired through films has a lasting effect. We can project some educational films, dramas etc. This can develop the listening and speaking skills of the students.

Language laboratory:

This is the latest innovation in the language teaching. In this We have sound equipments and projectors, computers etc. which can give the students the practice of listening and speaking.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Web 2.0 applications:

It has come into light in 2005. It encourages sharing between users. In this we can have variety of applications such as blogs, social networking Websites etc. The learners can be encouraged to write their own blogs. Social networking sites like face book, bebop, and flicker have become very popular. These can be useful for language learning.

Mobile phones:-

Mobile phone has also become very essential tool for learning a language. It is a mini computer in every one's pocket. Mobile phones function in many ways like the addition of texting, email, functions etc as computers do. In mobile phone assisted language learning we can find portability, social interactivity, community, individuality and immediacy.

Advantages of ICT in English language teaching:-

The use of ICT has positive effects on foreign language teaching learning.

1. We can get the required information within a fraction of second.
2. Learners become more innovative with the help of e-learning.
ICT provides the information to the students which will be useful for them to compete with this competitive world.
3. English lessons that incorporate multimedia applications can exert powerful motivation and provide bored students with exciting new ways to learn.
4. ICT can make students and teachers to work with current and authentic sources.
5. ICT ameliorates the learner's interaction, verbalization involvement in group collaborative learning.
6. Students can learn independently.
7. With ICT pictorial description is available.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

Disadvantages:-

1. Students get short span of attention because of the ICT in language learning.
2. Online learning cannot offer human interaction.
3. Students may open or log on to the unnecessary Websites to play games or to watch movies etc.
4. Intense requirement for self-discipline and self direction.
5. Good infrastructure and trained man power is required to use the ICT tools in teaching and learning.
6. Communication is taking place between learners.
7. The teacher is only a mediator.

Conclusion:-

ICT's are intrinsic tools in many educational institutions. The use of ICT increases the scope of teaching. It provides quality learning materials and creating autonomy of learning. Along with academic excellence students must have English communicative skills for their prosperous future. Curriculums must be made easy by including technological aids. Learners can share their work which can promote cultural diversity, have positive motivational effects and raise self-

Esteem.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

ADVERSE EFFECT OF COVID PANDEMIC ON INDIAN EXPORTS

Dr. Hina M.Patel*

ABSTRACT

The Directorate General of Foreign Trade (DGFT) possibly had an epiphany before the Indian government could wake up to the realities of the COVID pandemic. With India's exports showing no signs of recovery, the country's top foreign trade agency released a circular on February 26th lowering the average Export Obligation (EO) for exporters who had obtained authorization under the Export Promotion Capital Goods (EPCG) scheme. The step, which was supposed to provide some much-needed relief to all exporters who operate in sectors that had seen a five percent or more drop in exports over the previous year, was to apply to all exporters who operate in sectors that had seen a five percent or more drop in exports over the previous year. But that was back in the day.

KEY WORDS: Export, Economy, Effect, Global, Market.

CHANGE WITH THE TIMES

Although previous outbreaks such as SERS, Ebola, H1N1, and others have had little effect on Indian trade, September 2008 may provide some clues as to where we are going. The month saw India's trade undergo a pattern reversal that took years to reverse, thanks to the bankruptcy of American investment banking giant Lehman Brothers. Though India's merchandise exports had grown by double digit percentage points every month for the 12 months preceding September 2008, the Lehman bankruptcy saw the country's exports drop year-on-year every month for the following 12 months. If that isn't enough to make the coming months seem bleak, there are two more things to consider.

One, whilst going into the Lehman crisis, India's exports had been on a rampage, developing in double digit share factors year-on-year for numerous years;

*Dr. Hina M.Patel , Principal ,Smt. M.M.Shah Mahila Arts College, Kadi ,North Gujarat

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

in the current day, the country's exports have broadly speaking remained flat over the ultimate 5 years. Secondly, whilst the economic disaster of 2008 affected all international locations at the equal time, this time the case is no longer the same. What began in China, the COVID-19's epicenter is altering ever seeing that – first Iran, then Italy and now the US. So, even after China is up and strolling its business, with so many nations underneath lockdown, it may additionally no longer locate too many customers for its merchandise in the worldwide market.

POLICY PARALYSIS

While the quick run repercussions of the COVID-19 pandemic on India's exchange are truly foreseeable, its lengthy to medium time period fallout are some thing however it. For starters, India's Foreign Trade Policy (FTP) is in a spot. Late remaining year, nearly all export incentive schemes beneath the FTP had been dominated World Trade Organization (WTO) non-compliant by means of the world alternate regulator. And whilst the authorities have appealed towards the ruling, it is aware of that India ought to do away with a subsidies-based policy. Hence, to exchange such schemes, ones like the Merchandise Exports from India Scheme (MEIS), the authorities has now authorized a new scheme named Remission of Duties and Taxes on Exported Products (RoDTEP). While the finer small print of this new scheme and the remission costs underneath it are but to be notified, the scheme if truth be told goals at refunding taxes and responsibilities like Value Added Tax (VAT) on gasoline that is past the ambit of the Goods and Services Tax (GST) to exporters.

Intuitively, this raises a main issue. Given what the RoDTEP tries to refund, the prices beneath it are not likely to be same to the MEIS fees of as tons as 5 percentage reachable till now. So, even if RoDTEP manages to pass by thru the WTO's lenses, the scheme is not likely to supply the type of fee competitiveness that MEIS used to supply to Indian exporters. At the equal time, the authorities has additionally prolonged the modern FTP to quit of the economic yr 2021. With greater time in hand, this permits the authorities to revisit its stance and put together for the post-COVID-19

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

world whereby exporters would require plenty extra guide than simply export incentive schemes.

LOST IN TRANSIT

Most probable fallout of the COVID-19 pandemic is that nations are an increasing number of probable to undertake extra and extra protectionist measures. While countries, especially these exporting completed manufacturing goods, with mounted export markets, are in all likelihood to wade thru such an environment, these like India that are based on intermediate and agricultural exports and are on the lookout to faucet more recent markets, are probable to locate the going tougher. With India in a lockdown and a massive chunk of its workforce, specifically these employed in Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs), lower back in the hinterlands, there's some othermost important concern. Even if demand from current export markets had been to come returned in the medium to lengthy run, it's not going that our exporters would be in any function to cater to them. And with opponents solely too inclined to pounce on such an opportunity, India runs the threat of dropping some of its export markets permanently.

SILVER LINING

While the gloom and doom surrounding COVID-19 is palpable, the disaster would possibly additionally throw up some extraordinary possibilities for India. There are already reviews of numerous Western producers searching at shifting their factories out of China. Many Indian chemical producers have long past on report at having acquired enquiries from Western producers who formerly in no way used to seem in the direction of India as a source. Tapping these opportunities, however, will require some serious innovation on the coverage front. Indian policymakers want to hunker down and layout monetary help that will no longer solely assist India's export region live on the instant crisis, however additionally keep steadiness and resume boom in the medium to long-term.

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

CONCLUSION

In the fourth segment of lockdown, the Government of India had determined to open Liquor stores to cowl their losses. In the 135crore populace of India, half of of the populace has consuming addiction So authorities first off take benefit of this opened liquor shops. Excise obligation on liquor is the third-largest supply of earnings for a range of states, almost 10-15% of complete tax series for some states. The ban throughout the lockdown affected alcohol sales, in flip having a essential effect on the nation revenue. From June 8, the authorities has introduced a calibrated exit methodbelow which greater financial things to do will be allowed throughout the countries. It is the first of the three-phase graph for reopening of prohibited things to do in non-containment zones with a stringent set of widespread running approaches that will be in location until June 30. In this state of affairs India's use of new digital applied sciences to method purposes for earnings aid and supply direct transfers to recognized persons or households. Bearing big loss due to lockdown, the authorities of India is now aiming to provide reputed businesses to begin their corporations in India. India is additionally balancing the financial state of affairs in mild of China–the United States exchange war. Taking benefit of this situation, the authorities of India is attracting these businesses that desire to cross out of China or are searching for an choice to China. The PM's workplace is conveying to the authorities middle and country equipment to be prepared with pro-investment strategies.

REFERENCES

- 1.<https://economictimes.indiatimes.com/small-biz/trade/exports/insights/impact-of-covid-19-on-exports-will-be-worse-than-the-financial-crisis-of-2008/articleshow/74978268.cms>
2. <https://www.statista.com/statistics/1111855/india-impact-of-coronavirus-on-exports/#:~:text=Impact%20from%20COVID%2D19%20on%20India's%20exports%202021%2C%20by%20commodity&text=Petroleum%20products%20was%20the%20most,month%20with%20approximately%20343%20percent>

Saarth

E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

3. https://www.business-standard.com/article/economy-policy/after-covid-pandemic-blows-in-2020-india-s-exports-may-rebound-in-new-year-120123100421_1.html
 4. https://www.eepcindia.org/eepec-download/617-Covid19_Report.pdf
 5. <https://www.livemint.com/news/india/india-s-trade-deficit-narrows-to-9-8-bn-in-march-exports-dip-34-6-11586955282193.html>
 6. https://apeda.gov.in/apedawebsite/announcements/Market_Intelligence_COVID.pdf
- . Retrieved on 22.04.2021.

Adjective verb conjunction

pronoun

preposition

interjuncti

Role of Information Communication and Technology in the effectiveness of Teaching English Methodology

Lt. Swati Nigam

Introduction About the Author

Lt.prof.Swati Nigam is a English lecturer in Maniben MP Shah Mahila Arts College Kadi .She is also working as an Ncc officer .She is national level Awardee ,She has written more than 500 Article's and 6 Books .She was appointed as Contingent officer in 2020 and Represented Gujarat in 2021 for Republic Day 2021 which held in Rajpath ,Delhi.she was felicitated by Governor of Gujarat and Deputy Director General also She received various awards in the feild of education and her great contributions towards social works .

class 4128.0071
NIG

082

050

Published by

PACIFIC PUBLISHING CORPORATION

514, Virani Chambers Opp. Taskent Petrol Pump,
Sardar Gunj Anand-388001

B-2/203, Rohini, Sector 17,
Nr. Jal Board Office, Delhi-110089

Yasmin Munaf Chariwala
8113 59th way Pinellas Park
FL-33781 U.S.A.

e-mail : pacificpublishing777@gmail.com
spublication1978@gmail.com
M.: 09737931777, 09723637111

First Published 2021

© Reserved

ISBN : 978-81-949280-0-3

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocopying or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Printed in India

Published by : Abhishek Dahaulia for Sarth Publication Anand
& Typeset by Lucky Graphic Delhi & Printed at Vishal Kaushik
Printers, Delhi-93.

Contents

1	The Importance of Modern Methods And Technology in Learning English	9
2	English Language Teaching And Learning in ICT	35
3	Role of ICT Skills on Effectiveness of Teaching	49
4	Computer-Assisted Language Learning (CALL)	55
5	The Internet for English Teaching and Learning	73
6	E-learning	83
7	Audiobooks	92
8	Interactive Whiteboard Technology	96
9	Mobile Learning	104
10	Audio-Visual Aids	116
11	Overhead Projector	160
12	Watching Television	166
13	Using Multimedia Projector in English Language Teaching Classroom	170
14	Language Laboratory	185
15	Teach English with Voice Recordings	207
16	Web 2.0 Applications	212
17	Film Help You Teach English	229
18	Technological Diversity	234
19	Applied Linguistics	249
	<i>Index</i>	255

Lt. Swati Nigam is a Gazetted officer .She is national level Awardee, She has written more than 500 Article's and 6 Books. She was appointed as Contingent officer in 2020 and Represented Gujarat in 2021 for Republic Day 2021 which held in Rajpath , Delhi. She was felicitated by Governor of Gujarat and Deputy Director General also She received various awards in the field of education and for her great contributions towards social works. This book is based on her Research and case study in the field of ICT and various English Methodologies where she enlighten the importance of ICT in the effectiveness of Teaching English Methodology.

PACIFIC PUBLISHING CORPORATION

514, Virani Chamber Opp. Canara Bank,
Sardar Ganj, Anand-388 001 Gujarat

B-2/203, Rohini, Sector-17,
Nr. Jal Board Office, Delhi-110089

Yasmin Munaf Chariwala
8113 59th Way Pinellas Park
FL-33781.U.S.A.

₹ 2495/-

97379 31777 | 97236 37111
pacificpublishing777@gmail.com
spublication1978@gmail.com

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College,
Kadi

9 788196 917883

M.P.Shah Education Society, Kadi
Managed by

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

NAAC Accredited "B" Grade (2.48 CGPA)

ANNUAL REPORT

2021-22

Editors

Dr. Hina M. Patel
Dr. Varsha C. Brahmhatt

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Opp. N.C. Desai Petrol Pump, Kadi - 382715

Dist: Mahesana (N.G.)

Email id : prinhmpatel@gmail.com

Website : www.mahilaartskadi.org

CONTENTS

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	Staff Introduction	1
2	Editorial	2
3	Principal's Statement	3
4	Our Donors	4
5	Our Trustees	5
6	Organograms	6
7	College Introduction	8
8	Program Offred	9
9	BAOU	10
10	Acedemic Calendar of College	12
11	Committee List of College	15
12	Student Union of College	18
13	IQAC Formation	20
14	Activities of College	21
15	Research Publications	32
16	Mentor-Mentee	33
17	Best Practices	34

18	ભૂગર્ભ જળ અને જળ વ્યવસ્થાપન ડૉ. સંગીતાબેન સી. આચાર્ય	36
19	સમાજ સુધારક 'નર્મદ' પ્રા. હરસુખભાઈ એચ. પરમાર પ્રા. ધર્મેન્દ્રભાઈ કે. ચૌધરી	47
20	વ્યાયામ શા માટે? પ્રા. મધુબેન એસ. ઠાકોર ડૉ. રતનબેન પી. સોલંકી	55
21	સાહિત્યની નવી ક્ષિતિજ: દલિત સાહિત્ય ડૉ. મહેન્દ્ર એસ. જાદવ મિલનભાઈ આર. કડીકર	59
22	કડી સોનાની દડી ભારતીબેન આર. પ્રજાપતિ જીતેન્દ્રસિંહ ડી. વિહોલ	66
23	કાર્યક્ષમ અભ્યાસ માટે સોનેરી સૂચનો દિપ્તીબેન ડી. સોલંકી	73
24	મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ પ્રદિપભાઈ હરિભાઈ દવે	75
25	મેઘદૂત પરિચય પ્રજાપતિ વિશાખા સુરેશભાઈ	76
26	સામ્યવાદ અને રશિયા એક અધ્યયન નાયક ખુશ્બુ એચ.	78
27	ભારતીય દર્શનોમાં ચાર્વક દર્શન મકવાણા રીપલબેન એચ.	82
28	ગઝલ: મકતાના શેર માનસી પી. પટેલ	86
29	“સમણું” ભેડા જાગૃતિ	88
30	કોલેજ જીવનનો આનંદ રાવળ પૂજા એમ.	89

ભૂગર્ભ જળ અને જળ વ્યવસ્થાપન

ડૉ. સંગીતાબેન સી. આચાર્ય

એસોસીએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,

મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

કાલે વર્ષતુ પર્જન્યઃ પૃથ્વી શસ્ય શાલિની ।

“સમયસર વરસાદ વરસતો રહે અને પૃથ્વી લીલોતરીથી છવાયેલી રહે”

વૈદિક સાહિત્યમાં પંચમહાભૂતોને જે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે તેમાંનું એક છે જળ. જેના પર સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનો આધાર છે. પાણી એ કુદરતની અજાયબી છે. જ્યાં પાણી છે ત્યાં જીવન છે. બ્રહ્માંડમાં જે ગ્રહો પર પાણી નથી ત્યાં જીવન પણ નથી. પાણી એ સજીવ સૃષ્ટિની અનિવાર્ય જરૂરીયાત છે. આવું અમૂલ્ય પાણી દિવસે-દિવસે અપ્રાપ્ય બનતું જાય છે. પાણીની અછતની બૂમો બધે જ સંભળાય છે. પાણીની કટોકટી એ આજનો સોથી ગંભીર પ્રશ્ન બન્યો છે. આ સંદર્ભમાં તેના વિશે ઊંડું ચિંતન થાય તે જરૂરી છે.

પાણીની ઉત્પત્તિ અને મહત્વ:

પાણી અવકાશમાંથી વરસાદના સ્વરૂપે કુદરતે મુક્ત બક્ષીસ તરીકે આપણને આપ્યું છે, એમ સમજીને આપણે તેના ઉપયોગનો વિવેક ચૂકી ગયા છીએ. પાણી મફત મળે છે એટલે પાણીની કિંમત આપણને સમજાતી નથી. પાણી એ કુદરતનું અદ્ભૂત સર્જન છે. પાણી અનેક પ્રકારના ખાસ ભૌતિક ગુણધર્મો ધરાવે છે. આ ગુણોને લીધે જ પાણી જીવનપોષક અને જીવન રક્ષક છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પછી કરોડો વર્ષ ઠંડી પડતા પાણી ઉત્પન્ન થયું છે.

પૃથ્વીની કુલ સપાટીના આશરે ૭૫ ટકા સપાટી પર સમુદ્રના ખારા પાણી પથરાયેલા છે. કુલ પાણીનો ૯૦ ટકા જથ્થો આ સમુદ્રમાં જાય છે. પૃથ્વીની સપાટીના બાકી ૨૫ ટકા જમીન છે. તેના પર કુલ પાણીના માત્ર ૩ ટકા પાણી મીઠું અને પીવાલાયક છે. કરોડો વર્ષોથી પાણીનો જથ્થો યથાવત છે. નવું પાણી ઉત્પન્ન થતું નથી તેમજ પાણીનો નાશ પણ થતો નથી. માત્ર પાણીની ત્રણ અવસ્થાઓ (૧) વાયુ (વરાળ) (૨) પ્રવાહી (૩) ઘન (બરફ) સતત બદલાયા કરે છે. એટલે કે પાણી ઉનાળામાં તડકાના કારણે વરાળમાં રૂપાંતર થઈને આકાશમાં વાદળ બને છે. અને આ વાદળ વરસાદ બનીને વરસે છે. જેનું પાણી નદીઓ મારફત ફરીથી સમુદ્રમાં ઠલવાય છે. આકાશાત પતિતં તોયં સાગરં પ્રતિ ગચ્છતિ કુદરતે ગોઠવેલું પાણીનું વિરાટ ચક્ર આશ્ચર્ય કારક છે. પ્રકૃતિમાં જલ-ચક્ર દ્વારા પાણીનો નિરંતર પરિષ્કાર થતો રહે છે. મુખ્ય પ્રાકૃતિક પરિષ્કારક પ્રક્રિયાઓ બાષ્પીભવન વૃક્ષો-છોડવાઓથી બાષ્પોત્સર્જન અને વાદળોનું સંઘટન છે. સાગરોમાંનું પાણી વરાળરૂપે આકાશમાં જાય છે. ત્યાંથી મોટાભાગે વરસાદરૂપે જમીન પર આવે ને જીવન પાંગરી ઉઠે. કેટલુંક જળ જમીનમાં ઉતરે અને બાકીનું પાછું નદીઓ દ્વારા સાગરમાં સમાઈ જાય. જમીનમાં સંચરેલું પાણી એટલે ભૂગર્ભજળ.

આ ભૂગર્ભજળ ફ્લુઆમાંથી ખેંચીને કે હેન્ડપંપ દ્વારા કાઢીને વપરાય છે. જળાશયોમાંથી નહેરદ્વારા ખેતરોમાં સિંચાઈ કરાય તેથી ફ્લુઆના તળ ઊંડા જાય. પાછો વરસાદ પડે નદીનાળા છલકાય અને સૃષ્ટિ ફરી પાછી સુંદરતાથી શોભી રહે. આ આશ્ચર્યકારક ગૂઢ આત્મદક રમણીય વૈશ્વિક જળચક્ર એ કુદરતની અકળ કરામત છે.

પાણીનું મહત્વ જેટલું કુદરતમાં છે તેટલું આપણા શરીરમાં છે. માણસના શરીરમાં જ ૭૦% જેટલું પાણી છે. માણસના મગજમાં ૭૪.૫% પાણી, હાડકામાં ૨૨% પાણી, મૂત્રાશયમાં ૮૨.૭%, સ્નાયુમાં ૭૫% અને લોહીમાં ૮૩% ભાગ પાણીનો હોય છે. આ ઉપરાંત દરેક ક્ષેત્રમાં પાણીનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. જેમકે ખેતીક્ષેત્રે ૭૩% પાણીનો ઉપયોગ થાય છે. ઉદ્યોગની રીતે વિચારીએ તો ૧ લિટર પેટ્રોલ ઉત્પન્ન કરવામાં અંદાજીત ૧૦ લિટર પાણી, ૧ કિલો કાગળ ઉત્પન્ન કરવા માટે ૧૦૦ લિટર પાણી, ૧ કિલો ચોખા પકવવામાં ૪૫૦૦ લિટર પાણી, ૧ ટન સિમેન્ટ ઉત્પન્ન કરવામાં ૪૫૦૦ લિટર પાણી, ૧ ટન લોખંડ ઉત્પન્ન કરવામાં ૨૦,૦૦૦ લિટર પાણી જોઈએ છે જે દર્શાવે છે કે ખેતીની સાથે ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પણ પાણી એ પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે. એટલે દરેક વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવા માટે પાણી એ અનિવાર્ય ધન, પ્રવાહી અને વાયુ સ્વરૂપે આપણને જોવા મળે છે.

પાણીના પ્રકાર:

રસાયણ શાસ્ત્રીની રીતે પાણીના બે પ્રકાર ગણાવી શકાય (૧) વધુ ક્ષારવાળું જે સામાન્ય રીતે મેગ્નેશિયમ, કેલ્શિયમના કાર્બોનેટ ક્ષારોવાળું હોય છે. આ પાણી સખત, કઠણ કે ભારે હોય છે, તેનો સ્વાદ સહજ ખારાશ પડતો હોય છે. (૨) ઓછા ક્ષારોવાળું પાણી જે નરમ કે હલકું કહેવાય છે. તેનો સ્વાદ મીઠો કે મધુર હોય છે. તેમાં સામાન્ય રીતે મેગ્નેશિયમ, કેલ્શિયમ સોડિયમના ક્લોરિન સાથેના ક્ષારો, ક્લોરાઈડ જોવા મળતાં હોય છે. વરાહમિહિરે દર્શાવ્યા પ્રમાણે “શરીરમાં જેમ લોહીની નસો છે તેમ પૃથ્વીમાં પણ જળની શિરાઓ આવેલી છે, જેવા પ્રકારની જમીનમાંથી તે પસાર થાય તેવો તેનો સ્વાદ બની જાય છે.

ભૂગર્ભ જળના પ્રકાર:

ભૂગર્ભજળ એટલે કે જમીનનાં નીચેના પડમાં રહેલ પાણીનો જથ્થો. આ જથ્થાનું સ્વરૂપ ભેજના સ્વરૂપમાં અથવા મુક્તરૂપે ભેગું થયેલું પાણી હોય છે. જે જમીનની નીચે ખૂબ જ નજીક હોય છે. અને ઝરણાંના સ્વરૂપમાં કેટલીક જગ્યાએથી બહાર નીકળતું હોય છે. આવા ભૂગર્ભજળના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે.

(૧) જમીનની સપાટી નજીકમાં રહેલું પાણી [Sub Surface Water]

(૨) જમીનની નીચે ઊંડે રહેલું પાણી [Ground Water]

(૧) જમીનની સપાટી નજીકમાં રહેલું પાણી: જેના મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકાર છે.

(અ) આદ્રતાદર્શક પાણી: [Hygroscopic Water]

જમીનની અંદર માટીના કણોની ફરતે પાણીનું પળ આવેલું હોય છે. જે વીંટળાયેલું હોય આવા પાતળા પળને આદ્રતાદર્શક પાણી કહેવામાં આવે છે. જમીનના સ્તરમાં જે માટીના કણો રહેલા હોય છે તે કણોની વચ્ચે રહેલી જગ્યામાં ભેજના સ્વરૂપે રહેલ આવા પાણીનો ઉપયોગ વનસ્પતિ પોતાના મૂળ મારફત કરે છે.

(બ) ગુરૂત્વાકર્ષીય પાણી: [Gravitational Water]

જમીનમાં માટીના કણોની આસપાસ આદ્રતાદર્શક પાણી રહેલું હોય છે. આવા પાણીનો જથ્થો વધે છે ત્યારે ગુરૂત્વાકર્ષણબળના નિયમ પ્રમાણે વધારાનું પાણી નીચેના પળમાં ઉતરે છે અને ઢાળની દિશામાં ગતિ કરે છે ને ધીમી ગતિએ આગળ વધે છે. જે નાના ઝરણાઓના રૂપમાં ટેકરીઓના પેટાળમાં અથવા નદીનાળાના કાંઠાના ભાગમાં વહેતું હોય છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારના પાણીનો મુખ્ય આધાર વરસાદ પર રહેલો છે.

(ક) કેશાકર્ષીય પાણી: [Capillary Water]

હવામાનમાં બાષ્પીભવનની પ્રક્રિયાના પરિણામે જ્યારે ઉષ્ણતામાન વધે છે ત્યારે જમીનમાં શન્યાવકાશ સર્જાય છે. જેના લીધે ગુરૂત્વાકર્ષીય પાણી પોતાની સપાટીથી ઉપરની તરફ કેશાકર્ષણ દ્વારા ગતિ કરે છે. આવા પાણીને કેશાકર્ષીય પાણી કહેવામાં આવે છે.

(૨) જમીનની સપાટી નીચે ઊંડે રહેલું પાણી:

જમીનની સપાટી નીચે ઊંડે ભેગા થયેલા પાણીને ભૂગર્ભજળ કહેવામાં આવે છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે.

(અ) મુક્ત ભૂગર્ભજળ: [Free Ground Water]

જમીનમાં જળ અવાહક પથ્થર કે પડ ઉપર ભેગા થયેલા ગુરૂત્વાકર્ષણ પાણીને મુક્ત ભૂગર્ભજળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેનો મુખ્ય આધાર વરસાદના પાણી ઉપર રહેલો છે. સામાન્ય રીતે આવું મુક્ત ભૂગર્ભજળ નીચાણવાળા પ્રદેશો અથવા તો રેતાળ પ્રદેશોમાં વધુ જથ્થામાં મળી આવે છે.

(બ) બંધિયાર ભૂગર્ભજળ: [Confined Ground Water]

જમીનમાં કઠણ પથ્થર કે જલ અવાહક પડની નીચે રહેલા પોચા પથ્થરો, બખોલ કે આડા “કસ” અથવા પોલાણમાં રહેલ પાણીને બંધિયાર ભૂગર્ભજળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારના પાણીને વરસાદના પાણી સાથે કોઈ સંબંધ હોતો નથી. પરંતુ દૂરની જગ્યાએ પડતા વરસાદ કે નદીઓમાં વહેતા પાણી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ પ્રકારના પાણીને તળના પાણી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

ભૂગર્ભજળનું ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ:

ભૂગર્ભજળની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારો પાડવામાં આવે છે.

(અ) વરસાદીય પાણી:

પૃથ્વી ઉપર વરસાદરૂપે પડતું પાણી જમીનમાં ઊંડે ઉતરી જઈ ભૂગર્ભજળના રૂપમાં એકઠું થાય છે. તેને વરસાદીય ભૂગર્ભજળ કહેવામાં આવે છે. સમગ્ર જીવો માટે પીવાના પાણીથી શરૂ કરીને કુદરતના ચક્રને સતત ચાલુ રાખવાનું મહત્વનું કામ આ વરસાદી પાણી કરે છે.

(બ) લાવારસમાંથી છૂટું પડેલું પાણી:

પૃથ્વીના પોપડામાંથી નીકળેલો લાવારસ ધીમે ધીમે ઠંડો પડી ખડકોના સ્વરૂપમાં ઘન બને છે ત્યારે જે અવશેષો છુટા પડે છે ત્યારે પાણી પણ છૂટું પડે છે જે ભૂગર્ભજળમાં રૂપાંતર થાય છે. આ પાણી વરસો સુધી એમને એમ ભૂગર્ભમાં સચવાયેલું પડ્યું હોય છે જે સામાન્ય રીતે પીવાલાયક ગણવામાં આવતું નથી.

(ક) સામુદ્રિક પાણી:

સમુદ્ર નીચેની જમીન ઉપસી આવતાં તે જમીનની નીચે સમુદ્રના પાણીના ક્ષારો ભળતાં ક્ષારયુક્ત પાણીને સામુદ્રિક પાણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પાણીમાં ખારાશના તત્વો વધુ પડતા હોવાથી તે પીવા તથા વપરાશ પાત્ર હોતું નથી.

ભૂગર્ભજળનું મહત્વ:

સામાન્ય રીતે લોકોમાં એવી સમજ હોય છે કે પાણીના અખૂટ ભંડારો પૃથ્વીના પેટાળમાં છે. અને તેથી તેનો ગમે તેટલો વપરાશ કરીએ તો પણ તેના પુરવઠાને આંચ આવે તેમ નથી. પરંતુ આજે વાસ્તવિકતા તેનાં કરતાં જુદી જ જોવા મળે છે. આપણા પાણીના ભંડાર ખૂટતા રહ્યા છે. યુનોના પર્યાવરણ કાર્યક્રમ હેઠળ ૧૯૯૯ માં નવી સહસ્રાબ્દી પાણીની તંગીને મોટી સમસ્યા તરીકે ઓળખી કાઢવામાં આવી હતી. ઉપલબ્ધ પાણીમાંથી ૭૦ ટકા પાણીનો ઉપયોગ ખેતીમાં થાય છે. યુનોના દશાવ્યા પ્રમાણે પાણીની વિકરાળ કટોકટીના સાત કેન્દ્રબિંદુઓ છે. જેમાં બાંગ્લાદેશ તથા ચીનની ચલોરીવરમાં વોટરલેવલ દર વર્ષે દોઢમીટર નીચે ઉતરી રહ્યું છે. અરબ સમુદ્રમાં કે જ્યાં છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં પાણીની સપાટી ૧૬ મીટર નીચે ઉતરે છે. નાઈલ નદી જે આફ્રિકામાં સોથી મોટું યુધ્ધ કરાવશે તેવી દહેશત છે. મધ્યપૂર્વના વિસ્તાર કે જેમાં કટોકટી વધતી રહી છે. પશ્ચિમ આફ્રિકા અને તુર્કિસ્તાન પણ પાણીના સંદર્ભે ચાતના અનુભવે છે. આમ સમગ્ર વિશ્વ પાણીના પ્રશ્ન અંગે ચિંતિત છે. ત્રીજું વિશ્વયુધ્ધ પાણીના પ્રશ્ન માટે ન સર્જાય એવી વ્યવસ્થાનું નિમાણ કરવાની આપણી સૌની ફરજ બને છે.

ભૂગર્ભજળ ગતિશીલ અને વારંવાર મેળવી શકાય એવું સાધન હોવાથી આદિકાળથી તેનો ઉપયોગ ખુલ્લા ફૂવાઓ દ્વારા થતો આવ્યો છે. આજે દુનિયાના લગભગ ૨૦૦ રાષ્ટ્રો પાણીની જરૂરીયાત માટે ભૂગર્ભજળ પર આધાર રાખે છે. દુનિયાભરના બંધો, ડેમો, તળાવો વગેરે મળીને જમીન પરના જળસ્રોતો

૬૦૦૦ ઘન કિલોમીટરની સંગ્રહ શક્તિ ધરાવે છે. તેની સામે કુલ જરૂરીયાત તેના કરતા ઘણી વધારે છે એટલે જ આજે સમગ્રવિશ્વમાં ભૂગર્ભજળનું મહત્વ વધતું ગયું છે.

ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કે વિકાસના નામે આપણે ભૂગર્ભજળમાંથી વધુને વધુ પાણી ખેંચવા લાગ્યા છીએ. પરિણામે ભૂગર્ભજળ ઓછા થતાં જાય છે. અને પાણીના તળ ઊંડા ને ઊંડા થતા ગયા છે. ૧૯૪૦માં જ્યાં ૨૦ થી ૩૦ ફૂટની ઊંડાઈએ પાણી પ્રાપ્ત થતું હતું તે આજે ૧૦૦ થી ૨૦૦ અને ૫૦૦ ફૂટની ઊંડાઈએથી પાણી ખેંચવા પડે છે. સામાન્ય રીતે ૩૦૦ ફૂટની ઊંડાઈ સુધીનું ભૂગર્ભજળ વપરાશપાત્ર હોય છે. આજે આપણે ૫૦૦ થી વધુ ફૂટની ઊંડાઈએથી પાણી મેળવીએ છીએ. આથી આપણે કલોરાઈડ યુક્ત અને પીવા માટે નકામા પાણીનો વપરાશ કરવો પડે છે. વધતું જતું શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકઔદ્યોગિકકરણ અને વસ્તી વધારાના કારણે પાણીની માંગમાં સતત વધારો થતો જ રહેવાનો આથી ભૂગર્ભજળ રાશીનો જથ્થો સતત ઘટતો જ જશે. અને સમસ્યા વધુને વધુ ગંભીર બનતી જાય છે. યુરોપ, અમેરિકા તથા ઉત્તર અમેરિકામાં વહી જતા પાણીના જથ્થા પૈકી ૪૦% પાણીને રોકીને અંકુશમાં લેવામાં આવેલ છે. નાના નાના ચેકડેમો બાંધવા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. ઈઝરાયેલ, અમેરિકા અને ફ્લોરિડા સહિત ઘણા વિકસિત દેશોએ વરસાદી પાણી રોકી સંગ્રહ કરી બોર મારફત પમ્પીંગ કરીને ભૂતળમાં ઉતારવાની પદ્ધતિ વિકસાવી છે. આપણે પણ આ દિશામાં કાર્યરત બનવું જ પડશે.

ભૂગર્ભજળનું વેશિકચિત્ર:

વૈજ્ઞાનિક અંદાજ મુજબ પૃથ્વી ઉપર ૧૪૦૦ મિલિયન ક્યૂબીક કિલોમીટર પાણીનો જથ્થો છે. જેમાંથી ૨૪.૬૪ મિલિયન ક્યૂબીક કિલોમીટર પાણી બરફ બને અને ગ્લેસિયરના રૂપમાં હોય છે. ૧૩૩૪.૮ મિલિયન ક્યૂબીક કિલોમીટર ખારું પાણી સમુદ્રમાં છે. ૩૦.૫ મિલિયન ક્યૂબીક કિલોમીટર પાણી ભૂગર્ભમાં સંગ્રહિત છે. જળ નિષ્ણાતોના અંદાજે વિશ્વમાં માનવ જનસંખ્યા માટે દર વર્ષે ૮૦૦૦ ક્યૂબીક કિ.મી. જળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી ૬૫% ખેતીમાં, ૨૪% ઉદ્યોગક્ષેત્રે અને ૭% ઘરવપરાશમાં વપરાય છે. અને ૪% જળનો બગાડ થાય છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના ખાદ્ય અને કૃષિ સંગઠનની આગાહી મુજબ ઈ.સ. ૨૦૧૦ સુધીમાં સમગ્ર વિશ્વમાંથી ભૂખમરો દૂર કરવાં ૫૫% ઉત્પાદન વધારવું પડશે. તે માટે પણ પાણીની જરૂરીયાત વધશે. આગામી ૩૦ વર્ષમાં દુનિયા માટે વધારાની ખોરાક માંગ પૈકી ૮૦% સિંચિત ખેતી દ્વારા મેળવી શકાશે અને વધતા જતા શહેરો, ઉદ્યોગો અને વસ્તીને કારણે પણ પાણી માટેની માંગમાં મોટો વધારો થશે. પરિણામે જળસ્ત્રોત પર દબાણ વધશે. ૧૯૮૦માં વિશ્વનો માથાદીઠ વાર્ષિક જળ જથ્થો ૮૨૫૫ ઘન લિટર હતો તે ૨૦૨૫ સુધીમાં ઘટીને ૫૮૮૬ ઘનમિટર થઈ જશે. આ આંકડા વિશ્વની સરેરાશ છે પણ પાણીની અછતવાળા દેશોની સ્થિતિ ખૂબ જ વિકટ થવાની ભીતિ સેવાય છે. નજીકના ભવિષ્યમાં વિશ્વના ૨૫ જેટલા દેશો પાણીની કારમી કટોકટી અનુભવશે તેવો ભય વૈજ્ઞાનિકો વ્યક્ત કરતા રહ્યા છે. અને એટલે જ આજે જળસંગ્રહ અને તેના ઉપયોગ વગેરે બાબતોમાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો અને

સમજૂતિઓ કરવાનું મહત્વ વધ્યું છે. વહી જતા પાણી અંકુશમાં લઈને તેનો સંગ્રહ કરી તેને ભૂતળમાં ઉતારવાની પ્રવિધિઓ પણ સતત વિકસી રહી છે. જે એક સારી નિશાની છે.

ભૂગર્ભજળનું ભારતીય ચિત્ર:

વિશ્વની કુલ વસ્તીના ૧૭% જેટલી વસ્તી આપણા દેશમાં વસે છે. દુનિયાની કુલ નદીઓમાં વહેતા પાણીનો માત્ર ૭% જથ્થો ભારતને મળે છે. પ્રત્યેક ચોમાસે સરેરાશ ૩૦૦૦ મિલિયન એકર ફીટ વરસાદનું પાણી પડે છે. તેમાંથી ૨૪૦૦ મિલિયન એકર ફીટ વરસાદનું પાણી દરિયામાં જતું રહે છે. ૬૦૦ મિલિયન એકર ફીટ પાણી નદી તળાવો અને જમીન ઉપર રહે છે. જેમાંથી સારા એવા પ્રમાણમાં બાષ્પીભવન થાય છે. સામાન્ય રીતે ૨૦૦ મિલિયન એકર ફીટ પાણી ભૂતળમાં ઉતરી ભૂગર્ભજળમાં માંડ ઉમેરાતું હોય તેવો અંદાજ છે. દેશની પીવાના પાણીની ૧૫% જરૂરીયાત જમીન ઉપરના પાણીથી અને ૮૫% પાણીની જરૂરીયાત ભૂગર્ભજળમાંથી પૂરી કરવી પડે છે. ખેતી, ઉધોગ, ઘરવપરાશ સહિત દેશની વાર્ષિક પાણીની જરૂરીયાત ૪૦૦૦ ક્યુબિક કિલોમીટરની છે. કેન્દ્રીય જળનિગમના અભ્યાસ પ્રમાણે આપણા દેશની નદીઓમાંથી ૧૮૮૦ ક્યુબિક કિલોમીટર પાણી દરિયામાં વહી જતું હોય છે. ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા જળ સ્ત્રોતો ૬૯૦ ક્યુબિક કિલોમીટર જથ્થો ધરાવે છે જ્યારે ભૂગર્ભજળ સ્ત્રોતમાંથી ૪૫૦ ક્યુબિક પાણી મળે છે. સમગ્ર દેશને કુલ વપરાશ યોગ્ય ૧૧૪૦ ક્યુબિક પાણી મળે છે. સમગ્ર દેશની સરેરાશ જોઈએ તો જળસ્ત્રોતનો કુલ જથ્થામાંથી ૬૦% નો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. ૪૦% દરિયામાં વહી જાય છે.

૧૯૫૧ માં રાષ્ટ્રીય સ્તરે માથાદીઠ વાર્ષિક પાણીની પ્રાપ્યતાનું પ્રમાણ ૫૧૭૭ ક્યુબિક મીટર હતું. જે ૨૦૦૧ ના અરસામાં ઘટીને ૧૮૧૯ ક્યુબિક મીટર થયું હતું. પુનઃ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો ભૂગર્ભજળ

જથ્થો ભારતમાં ૪૩૨ મિલિયન ક્યુબિક મીટરનો અંદાજવામાં આવ્યો છે. ભારત સરકાર દ્વારા ભૂગર્ભજળ અને એકંદરે જળરાશીના સંદર્ભમાં વ્યાપક સ્તરે સંસ્થાકીય પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. વિશ્વબેંક દ્વારા પાણીની યોજનાઓ માટે ખાસ મદદ પણ મળતી રહી છે. સેન્ટ્રલ ગ્રાઉન્ડ વોટરબોર્ડ તથા સેન્ટ્રલ વોટર કમીશન જેવી સંસ્થાઓ કાર્યરત જોવા મળેલ છે અને છતાં પાણીનો પ્રશ્ન અસરકારક માત્રમાં હલ થઈ શક્યો નથી.

ભૂગર્ભજળનું ગુજરાતનું ચિત્ર:

ભારતની પશ્ચિમે આવેલ ગુજરાત રાજ્ય ૧૯,૬૦૦ ચો.કિ.મી. વિસ્તાર ધરાવે છે. ૫.૪૯ કરોડ જેટલી કુલ વસ્તી છે, ભારતના ઝડપી વિકસતા જતા રાજ્ય પૈકીનું એક રાજ્ય છે. ૪૦% જેટલા શ્રમિક વર્ગ બિનખેતીક્ષેત્રે રોકાયેલ છે. એકંદરે સમૃદ્ધ રાજ્ય કહી શકાય. આ વિસ્તારની સૌથી મોટી મર્યાદા પર્યાવરણીય સંદર્ભમાં જોવા મળે છે. ખાસ કરીને કુદરતી સંપત્તિનું સતત થતું ધોવાણ તેનો મોટો ચિંતાનો વિષય છે. ખાસ કરીને જળસંશાધનના સંદર્ભમાં જમીન ઉપરના પાણી તેમજ ભૂગર્ભજળના સંદર્ભે ગુજરાત રાજ્ય ઘેરી કટોકટીના તબક્કામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. કૃષિ, ઉધોગ અને ઘરવપરાશ માટે પાણીની તંગી

સતત વધતી રહી છે. ગુજરાતમાં સરેરાશ વરસાદનું પ્રમાણ ૨૫૦ મીલી મીટર (કચ્છ)થી ૨૦૦ મીલીમીટર (ડાંગમાં) સુધીનો જોવા મળે છે. જળ સંશાધનના સંદર્ભમાં ગુજરાત રાજ્યને મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય (૧) ઉત્તર ગુજરાત (૨) દક્ષિણ ગુજરાત (૩) સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ. કુદરતી પ્રાપ્યતાના સંદર્ભમાં આ ત્રણ પ્રદેશો વચ્ચે અસમતુલાનું પ્રમાણ ખાસ કરીને ભૂગર્ભજળના સંદર્ભે ઓછું છે. દક્ષિણ ગુજરાત પાસે ભૂગર્ભજળ અને સપાટી જળ મળીને ૬૦% પુરવઠો છે. જ્યારે ઉત્તરગુજરાત માં ૨૧% અને સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૨% અને કચ્છમાં ૭% એ રીતે વહેંચાયેલો છે. છેલ્લા વર્ષોમાં ભૂગર્ભજળનો વપરાશ વધી રહ્યો છે. ગુજરાતના ત્રણ જિલ્લાઓ મહેસાણા, ગાંધીનગર અને બનાસકાંઠામાં તેનું પ્રમાણ વધારે છે.

સપાટી પરના પાણીનો વિચાર કરીએ તો દક્ષિણ ગુજરાતમાં મુખ્ય ૧૭ નદીઓ છે. જેમાંની ૫ વિશાળ વહેતી નદીઓ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ૭૧ નદીઓ છે કચ્છમાં ૮૭ નદીઓ છે પણ તેમાંની મોટાભાગની નદીઓ એકદમ નાની છે. માત્ર મોસમ પૂરતું જ પાણી તેમાં રહે છે તેનું મોટા ભાગનું પાણી દરિયામાં વહી જાય છે.

ભૂગર્ભજળનું પ્રમાણ ૧૯૮૪માં ૧૭૩૬૫.૪૦ મિલિયન ક્યુબીક મીટર હતું જે ઘટીને ૧૯૯૭ માં ૧૨૮૪૮.૨૭ મિલિયન ક્યુબીક મીટર જોવા મળ્યું છે. ભૂગર્ભજળના પ્રમાણમાં ઘટાડાનો સોથી વધુ દર પંચમહાલ ૪૪.૨૦%, ભરૂચ ૪૪.૦૬%, બનાસકાંઠા ૩૫.૪૪%, ભાવનગર ૩૬.૪૦%, સુરત ૩૩.૩%, સુરેન્દ્રનગર ૩૧.૮૮%, જોવા મળેલ છે. જળ સંશાધનનું ગુજરાતનું સરવૈયું એમ દર્શાવે છે કે ૧૯૭૧માં માથાદીઠ પાણીની પ્રાપ્યતા જે ૨૦૦૦ ક્યુબીક મીટર હતી તે ૨૦૧૦ માં ઘટીને ૯૧૦ ક્યુબીક મીટર થવાનો અંદાજ છે. આજે પાણીની માંગ કરતા તેનો પુરવઠો ઘણો ઓછો છે. આવનાર વર્ષોમાં પાણીની આ ભેંચ વધતી રહેવાની છે. કૃષિક્ષેત્રમાં ૮૫% થી ૯૦% પાણી વપરાય છે. જ્યારે ઘરગથ્થુ માંગનું પ્રમાણ કોઈપણ કાળે ૧૫% થી વધુ ન હોવા છતાં તે માંગ સંતોષી શકાઈ નથી. ગુજરાતમાં અર્ધાથી વધારે વસ્તી પાણીની ગંભીર સમસ્યાનો ભોગ બનેલી છે. રાજ્યના ૨૦૫ શહેરો અને ૧૮૦૦૦ ગામોમાં પીવાના પાણીના પ્રશ્નો છે. ગુજરાતમાં પાણીના માત્ર પ્રમાણાત્મક પ્રશ્નો જ નથી પણ ગુણાત્મક પ્રશ્નો પણ છે એટલે કે રાજ્યમાં જરૂરીયાત કરતાં પાણીનો પુરવઠો ઘણો જ ઓછો છે. અપૂરતું પાણી મળે છે પરંતુ જે પાણી મળે છે તેની ગુણવત્તા પણ સારી નથી. રાજ્યના ૧૫ જિલ્લાઓના ૧૪૮૧ ગામોમાં ફ્લોરાઈડવાળું પાણી પીવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ૧૬ જિલ્લાઓમાં પાણીની ખારાશના પ્રશ્નો છે. ૪૫૧ ગામો એવા છે કે જ્યાં પીવાનું મીઠું પાણી મળતું નથી. ૪૦૧ ગામોમાં પાણીમાં નાઈટ્રેટની માત્રા વધારે છે. ૯૮૯ ગામોમાં પીવા લાયક શુદ્ધ પાણીનો અભાવ છે. ૫૮૯૩ ગામોમાં પીવાના પાણીની સવલત ઘણી જ અલ્પ છે જે દર્શાવે છે કે પાણીની અછતને દૂર કરવા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થાનું આયોજન આવશ્યક છે. આ સંદર્ભમાં પાણીની અછત દૂર કરવાના ઉપાયો વિશે વિચારવું પડશે.

પાણીની અછતના ઉપાયો:

પાણીના પુરવઠા કરતાં તેની વિશેષ માંગ સર્જાતા અછતની સમસ્યા સર્જાઈ છે. આ અછત નિવારવા નીચેના કેટલાક ઉપાયો દર્શાવી શકાય

જલ સંગ્રહ: વરસાદ દ્વારા કે નદી નાળામાં આવતા પાણીનો સંગ્રહ કરવાની અનેક રીતો છે. સ્થળ, ટેકનોલોજી તથા રોકાણક્ષમતા વગેરે પરિબલોનો વિચાર કરી શકાય, જલસંગ્રહની કેટલીક રીતો જેવી કે નર્મદા યોજના, કલ્પસર, જલસાંકળ (વોટરગ્રીડ) અને જલ સ્ત્રવણ યોજના.)

(અ) નર્મદા યોજના:

ગુજરાતના પાણીના પ્રશ્નોના ઉકેલની એક આશાસ્પદ યોજના એટલે નર્મદા યોજના. વર્ષોથી વિવાદમાં સપડાયેલ નર્મદા યોજના ગુજરાતની મહત્વાકાંક્ષી બહુલક્ષી યોજના છે. આ યોજનાથી અંદાજીત ગુજરાતના ૧૩ જિલ્લાનાં ૩૨૪૪ ગામોમાં ૧૭.૯૨ લાખ હેક્ટર જમીનને સિંચાઈ મળશે. એટલે કે રાજ્યની ૧૮% જમીન અને પાંચમાં ભાગની ગ્રામીણ વસ્તીને આનો લાભ મળશે. ૧૪૫૦ મેગાવોટ વિજળી પેદા થશે. નર્મદાબંધમાંથી જે નહેર નીકળે છે તે વિશ્વની સૌથી મોટી નહેર વ્યવસ્થા છે.

(બ) કલ્પસર:

નર્મદાયોજનાથી સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર અને રાજકોટ જિલ્લાના કેટલાક ભાગો અમરેલી, જુનાગઢ, પોરબંદર અને જામનગર જિલ્લાઓને સિંચાઈ નહીં મળે. સૌરાષ્ટ્રના મોટાભાગને નર્મદાયોજનાનું પાણી નહીં મળે માટે નર્મદા ન જોઈએ એમ કહેવા કરતાં વંચિત વિસ્તારો માટે જે આયોજન કરવાની વ્યવસ્થા એટલે કલ્પસર. વૌઠા પાસે મળતી સાત નદીઓ ઉપરાંત ભોગાવો, કાળુભાર, મહી, ઢાઢર અને નર્મદાના વહી જતા પાણીને હેઠવાસમાં એકવિશાળ સરોવર કરી સંઘરવાની યોજના એટલે કલ્પસર. આ યોજના સૌરાષ્ટ્રના વિકાસ માટે અનેક ગણી તકો ઉભી કરશે તેવી આશા છે.

(ક) જલસાંકળ (વોટરગ્રીડ):

આજે રાષ્ટ્રીય સ્તરે નદીઓને સાંકળવાની અથવા ગ્રીડ કરવાની વાત ચાલે છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રીયસ્તરે તેનો અમલ કરતાં ઘણો સમય જશે. પરંતુ ગુજરાતની નદીઓને સાંકળ બનાવવી શક્ય છે. દક્ષિણ દમણ ગંગા, કોલક અંબિકા, કાવેરી, પૂર્ણા, મીઢોળા, તાપી તથા કીમ નદીઓ બારમાસી નદીઓ છે. તેમનું વધારાનું પાણી સમુદ્રમાં મળી જાય છે. આ તમામ નદીઓને સાંકળીને તેમનું વધારાનું-પાણી નર્મદાની મુખ્ય નહેરમાં નાંખવામાં આવે તો ઉત્તરગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના સૂકા વિસ્તારો સુધી આ પાણી પહોંચી શકે.

(ડ) જલસ્ત્રવણ યોજના:

જલસ્ત્રવણ યોજના અથવા જલસ્રાવક્ષેત્રે આયોજન અથવા વોટરશેડ મેનેજમેન્ટ એટલે વરસાદનું પાણી જ્યાં પડે ત્યાંજ એને સંગ્રહી લેવાનું આયોજન. સ્થાનિક પરિસ્થિતિ અનુસાર આની અનેક પદ્ધતિઓ હોઈ શકે. જેમકે હેન્ડપંપ (ડંકી) રિચાર્જ, ટાંકી કુવા રિચાર્જ, ખેતતળાવ, ગામતળાવ, આડબંધ વગેરે

ગામ અથવા નાના શહેરોમાં ડંકી અથવા હેન્ડપંપ ૧૦૦ ફુટ સુધીના પાણી ખેંચવા માટે ઉપયોગી સાધન છે. છાપરાં કે છત પર પડતા પાણીને એક પાઈપ દ્વારા એકત્ર કરીને કુંડીમાં ઉતારવું. જો દરેક ફૂટબ પોતાના ઘર વિસ્તારમાં પડતાં પાણીને આ રીતે હેન્ડપંપ કે ટાંકીમાં ઉતારે તો વર્ષભરનું પીવાનું પાણી તેમાંથી જરૂર મળી રહે. આ કામ બહુ ઓછા ખર્ચે કરી શકાય છે.

જૂના જમાનાના ઘરોમાં આજે પણ ઘરની વચ્ચે ટાંકા નજરે પડે છે. ઘરના છાપરા પર પડતું પાણી આ ટાંકીમાં એકત્ર થતું. જાણકારો એક અંદાજ બાંધે છે કે પાંચમાણસનું એક ફૂટબ જો ૧૦૦ ચો.મી.ના છાપરા હેઠળ રહેતું હોય અને તે છાપરા ઉપર પડતાં વરસાદનું માત્ર ૧૦ સે.મી. જેટલું પાણી ભેગું કરીને ટાંકીમાં ભરી રાખવામાં આવે તો આ પાંચ માણસના ફૂટબને આખું વરસ સુધી આશરે રોજનું ૬ લીટર પીવાનું પાણી મળી રહે. આ પ્રકારના ભૂગર્ભટાંકાની વ્યવસ્થા કરીને તેમા વરસાદી પાણી ભરી રાખવામાં આવે તો પણ એક મહત્વનું જળસંચયનું કામ થાય.

એજ રીતે ખેતરમાંથી વહી જતા વધારાના પાણીને પણ ખેત તળાવ દ્વારા સંગ્રહ કરી શકાય. કુવા તથા બોરને પણ રીચાર્જ કરી શકાય છે. જે દ્વારા ભૂગર્ભ જલ સંચય કરી શકાય છે. જલ સ્ત્રવણ આયોજનમાં ગામતળાવ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જો દરેક ગામમાં ઓછામાં ઓછું એક તળાવ હોય તો તેમાંથી જમતું પાણી ગામતળને ભેજવાળું રાખે તથા નજીકના કુવાઓના તળ ઉપર આવે. જ્યાં રેતાળ વિસ્તાર ન હોય ત્યાં નદીના પટમાં માટીના કે પથ્થરના આડીપાળા અથવા બંધારી બાંધીને પાણી રોકી શકાય છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ગુજરાતમાં જલસ્રવણ યોજનાઓ વિશે પ્રજામાં જાગૃતિ આવી છે. જે સારી બાબત કહી શકાય. સો વાતની એક વાત અમારું પાણી અમારી વાત, ગામનું પાણી ગામના હાથમાં... એ વાતને સાર્થક કરવાનો હવે સમય આવી ગયો છે.

જલવિવેક: જલ વિવેક એટલે પાણીનો વિવેકસરનો મર્યાદિત અને માત્ર જરૂરી હોય તેટલો જ ઉપયોગ. મહાવીરસ્વામી કહેતા કે જલનો ધીની જેમ ઉપયોગ કરો. આ વાત આજે અનુસરવાનો સમય આવી ગયો છે. આ જલવિવેક દરેક ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં વિચારી શકાય. ખેતીક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ તો જ્યારે ખેતરમાં સિંચાઈની વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં આવે છે ત્યારે પાણીનો ખૂબ બગાડ થાય છે. સિંચાઈ આપનાર માપીને પાણી આપતો નથી અને લેનાર વિવેક રાખીને પાણી વાપરતો નથી. એટલે જરૂર કરતા વધુ પાણી આ ક્ષેત્રમાં વપરાય છે. પાકને કેટલું પાણી, ક્યારે જોઈએ છે તે નક્કી કરીને પાણી આપવું જોઈએ. આ ઉપરાંત ટપક સિંચાઈ (ડ્રીપ ઈરીગેશન) પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી જોઈએ. આ પદ્ધતિથી અંદાજિત ૬૦% પાણીનો બચાવ થાય છે. આ ઉપરાંત સિંચાઈના પાણીના બજારભાવ લેવામાં આવશે તો જલવિવેક ઝડપથી આવશે.

ઘરવપરાશમાં પાણીનો આપણે ભયંકર દુર્વ્યય કરી રહ્યા છીએ. જ્યાં નળ થી પાણી મળે છે ત્યાં ચકલી ખુલ્લી રાખીને જ કામ કરવાનું વલણ મહદ અંશે જોવા મળે છે. ફલશના જાજરૂ ન હતા ત્યારે એક લીટર પાણીથી કામ ચાલતું જ્યારે હવે ૧૨ થી ૨૦ લીટર પાણી વપરાય છે. ફૂલે થી પાણી સિંચીને નહાતી

વખતે એક બે ડોલ પાણી વપરાતું આજે શાવર કે નળ ચાલું કરીને ૩૦ થી ૪૦ લીટર પાણી વાપરીએ છીએ. વીજળીની જેમ પાણી પણ મીટરથી અપાય અને તેનો બજારભાવ લેવાય તો આ દૂર ઉપયોગ ઘણો જ ઘટાડી શકાય. આ બગાડ અટકાવવાની વાતને જલવિવેક કહી શકાય.

પાણીની વર્તમાન સમસ્યાને હલ કરવા માટે આપણે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનસ જળ વ્યવસ્થા અંગે વિચાર કરવો પડશે.

ભારતની પ્રાચીન જળસંસ્કૃતિ:

આપણી સંસ્કૃતિમાં જળને દેવતા તરીકે પૂજવામાં આવે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં જળનું મહત્વ દશવિતા અનેક શ્લોકો છે જે પાણીનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. એક જમાનામાં ગામની આબાદી તેની વસ્તી પરથી નહિ પરંતુ ગામમાં પાણીના કેટલા તળાવ, ફ્વા જેવા જળાશયો છે તેના પરથી નક્કી થતું. તળાવને માનવી દેવતાની જેમ પૂજતો અને તેની માવજત કરતો. ગામમાં પાણીની વ્યવસ્થા ખાસ કરીને પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા ગામલોકોએ જાતે જ કરવાની એવી સમજણ હતી. તેને લીધે તળાવો ખોદવા તેને સાચવવાનું કામ ગામ લોકો જ ઉત્સાહથી કરતા. શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાણીનું દાન ઉત્તમ દાન ગણાતું.

અર્થાત બધા જ દાનોમાં જળનું દાન ઉત્તમ ગણાય છે. કારણ કે જળ બધા જ જીવોને તૃપ્ત કરે છે. તેથી જે મનુષ્યો જળાશયો બંધાવે છે. તેને આ લોકમાં અને પરલોકમાં મહાઆનંદ મળે છે એમ કહેવાય છે કે જે જળાશયમાં હરહંમેશ પાણી રહે છે તે જળાશય બંધાવનારને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા જેટલું પુણ્ય મળે છે. આ ભાવનાને લીધે જ અનેક જળાશયો, તળાવ, કુવા, વાવ બંધાતા ગયા. ગુજરાતમાં સોલંકીકાળ દરમિયાન આ દિશામાં સારી પ્રગતિ થઈ. સમય જતાં જળાશયોના નિર્માણનું શાસ્ત્ર રચાયું. જેને શાસ્ત્રોક્ત નામ પણ આપવામાં આવ્યા. તેમાં કળા, કારીગરી અને કૌશલનો ઉમેરો થયો. આમ ભારતમાં પરંપરાગત રીતે સ્થાનિક સમુદાયો કુદરતી સંશોધનના ઉપયોગ અને વ્યવસ્થાપનના અધિકારો ભોગવતા. પોતાની પરિસ્થિતિ વિશેષ પાણી માટે સાનુકૂળ એવી પદ્ધતિ એતો પોતે જાતે જ ખોજતા રહેતા. અને આ રીતે પાણીની સુંદર વ્યવસ્થાનું આયોજન શક્ય બન્યું હતું. આમ કોઈ ઔપચારિક સંસ્થા અથવા લેખિત શબ્દો નહોતા ત્યારે પણ જળ વ્યવસ્થા માટેની એવી પદ્ધતિઓ, પાણી માટેના અધિકારો અને જલપ્રવાહની જાળવણી અમલમાં હતી.

પરંતુ સમય જતા આ પ્રાચીન વ્યવસ્થાની ઉપેક્ષા થતી ગઈ. આયાત થયેલી સામ્રાજ્યવાદી શાસન વ્યવસ્થા હેઠળ ભારતભરમાં અને ખાસ તો ગુજરાત, રાજસ્થાન, હિમાચલપ્રદેશ તેમજ ઉત્તરાંચલ જેવા રાજ્યોમાં પરંપરાગત અધિકારો તથા વ્યવસ્થાપનની સ્થાનિક સમુદાયોની સ્વાયત્તતા લુપ્ત કરી દેવાઈ. રાજ્યને સર્વોચ્ચ સત્તા ગણીને જળવ્યવસ્થાપન તેને હવાલે કરી દેવાયું. પાણી રાજ્યની માલિકીનું બન્યું. પરિણામે સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો લોપ થયો. જળવ્યવસ્થાપન તેમજ જળસંસાધન વિકાસની આપણી સમૃદ્ધ પ્રાચીન પરંપરાની અવગણના થતી ગઈ જેણે જળ સમસ્યાને ગંભીર બનાવી. આવનાર દિવસોમાં

શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ વધવાના છે આજના પ્રાચીન ગ્રામીણ વિસ્તારો આવતીકાલના નગર અથવા શહેરોમાં બદલાવવાના છે. આવા સંજોગોમાં માણસો જ નહિ ખેતરો પણ તરસ્યાં ન રહે તે જોવાની આપણા સૌની ફરજ બની રહે છે. આ માટે શું થઈ શકે? શું બજારો પર જ આધારિત વ્યવસ્થા આ પ્રશ્ન હલ કરશે કે પછી કોઈ નવા આવિષ્કારની ખોજ કરવાની રહેશે કે પછી કુદરતી સાધનોની જાળવણી કરીને આપણી પ્રાચીન જળ વ્યવસ્થાને પુનઃ જીવીત કરીને આ પ્રશ્ન ઉકેલી શું? આનો સાચો ઉત્તર શોધવાનો સમય હવે આવી ગયો છે. જો આ પ્રશ્નનો આપણે યોગ્ય અને સમયસર નિર્ણય નહીં લઈ શકીએ તો પાણીની અછત આપણા વિનાશનું નિમિત્ત બનશે.

ૐ શં વરુણ:

હે વરુણદેવ-જળદેવતા અમારા માટે કલ્યાણકારી બનો.

સમાજ સુધારક 'નર્મદ'

પ્રા. હરસુખભાઈ એચ. પરમાર

એસોસિયેટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ

મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

પ્રા. ધર્મેન્દ્રભાઈ કે. ચૌધરી

એસોસિયેટ પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ

મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રાચીન છે. તેનો ઇતિહાસ પણ પણી લાંબો છે. મધ્યકાળના સમયમાં ભારત રજવાડામાં વહેંચાયેલો હતો. એક રજવાડાનો રાજા બીજા રજવાડા ઉપર ચઢાઈ કરતો, યુધ્ધ થતું, મિલકતો લૂંટાતી, ધર્મ પરિવર્તન કરવું પડતું. રાજાના ત્રાસથી પ્રજા ત્રાસી ગઈ હતી. રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ એટલી વિપરીત બની ગયલ કે દીકરીનો જન્મ પિતા માટે આપત્તિરૂપ ગણાતો. દીકરીનું સ્થાન નિમ્ન કથાનું હતું તો વહુનું સ્થાન તેનાથી વધારે ખરાબ હતું. કેમકે વહું મરી જાય તો જાણે ઉંદરડી મરી. તેનો શોક કે દુઃખ ન હતું. સ્ત્રીને સંતાન ન થાય તો પુરુષ બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકતો. સ્ત્રીની કરૂણ અવસ્થા હતી. તેમજ સમુદ્રગમનનો નિષેધ, અસ્પૃશ્યતા, બાળલગ્ન, પુનર્લગ્ન નિષેધ વગેરે કુસંસ્કારો હતા, પરંતુ ભારતમાં અંગ્રેજોનું આગમન થાય છે. રજવાડાઓનું અસ્તિત્વ સમાપ્ત થાય છે. અંગ્રેજોના હાથમાં સત્તા આવે છે. અંગ્રેજો આવવાથી રાજકીય અંધાધૂંધી દૂર થઈ અને કાયદો ને વ્યવસ્થાનું તંત્ર રચાયું સામાન્ય લોકો પણ હવે સલામતીનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. તો અંગ્રેજી કેળવણીએ જાણે કે લોકોમાં દિપકનું કામ કર્યું. આ કેળવણીથી લોકોના ચિત્તમાં પટેલો અંધકાર દૂર થવા લાગ્યો. સામાજિક અને ધાર્મિક જે અનિષ્ટો ચાલતા હતા તેની સામે લોકો ભંડ પોકારવા લાગ્યા. લોકોમાં જાગૃતિ આવવાને કારણે આ અનિષ્ટો દૂર કરવાના પ્રખર આંદોલનો શરૂ થયા.

રાજા રામમોહનરાયના મોટાભાઈ જગમોહનનું અવસાન થતા તેમના પત્નીને બળજબરીથી બાળી દેવામાં આવ્યા હતા. આ જોઈને રાજા રામમોહનરાયનો સુધારક આત્મા જાગી ઉઠ્યો અને તેમણે આ અમાનુષી પ્રથા સામે ફરીયાદ કરી તેમજ તેમને ટેકો આપવા માટે કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓ, કેટલાક હિન્દુઓ તેમજ ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારકો જોડાયા છે. અને આ ભષાના પરિણામરૂપે સ્ત્રીને બળજબરીથી સતી કરતા અટકાવતો કાયદો થયો. પરંતુ વિધવા સ્ત્રીને પુનઃલગ્ન કરવાનો અધિકાર ન હતો. જેમાં બંગાળમાં પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે આ દિશામાં ઝુંબેશ શરૂ કરી અને તેમના પ્રયત્નોથી વિધવાવિવાહને સંમતિ આપતો કાયદો થયા. ગુજરાતમાં પણ સમાજસુધારાનું કાર્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. શ્રી સહજાનંદ સ્વામી દ્વારા આ કાર્યનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. તેમજ તેની અસર ગુજરાતના મધ્યમ વર્ગ ઉપર થઈ હતી. અંગ્રેજોના આગમનને કારણે, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો સંપર્ક થતા તેમજ અંગ્રેજી કેળવણીને કારણે પ્રજા માટે સાંસ્કૃતિક

પડકાર બની રહ્યો. દુર્ગારામ મહેતા દ્વારા શરૂ થયેલું સુપારાનું આંદોલન સમય જતા નર્મદના જમાનામાં વેગ પકો છે.

સુરતમાં નાગર બ્રાહ્મણ લાલશંકર દવેને ત્યાં ઈ.સ. ૧૮૩૩ માં જન્મેલા નર્મદના જમાનામાં સમાજમાં અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, બાળલગ્ન, પ્રેતભોજન, પરદેશગમનનો નિષેધ, જ્ઞાતિબંધનો, વિધવા વિવાહ નિષેધ વગેરે દુષણો હતા. તેની સામે નર્મદ લડે છે અને આ દુષણોને દુર કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. પોતાની જાત અને પોતાના કુટુંબથી જ અમુક દુષણો દુર કરી સમાજમાં દાખલો ભેસાડે છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આ "આદ્ય" પોતાના સમગ્ર સાહિત્યમાં સુધારાને મુખ્ય વિષય બનાવીને સર્જનકર છે. નર્મદે સાહિત્ય સર્જન દ્વારા, બુદ્ધિવર્ધક સભા દ્વારા, 'ડાંડિયો' નામના સામાયિક દ્વારા અને પોતાની જાત અને કુટુંબ દ્વારા સમાજ સુધારણાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. નર્મદે સમાજ સુધારાના ત્રણ અંગો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું, પુનર્વિવાહ, વિધવા ગુરુઓ અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ.

નર્મદ અને તેના મિત્રોએ ભેગા થઈને જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભાની સ્થાપના કરી જેનો ઉદ્દેશ મહિનામાં ચાર વાર મળવું તેમા બે વખત નિબંધો લખીને અંદરો-અંદર વાંચવા અને બે વખત જાહેર સભા ભરીને લોકોનો સુધારો કરવો, આ સભાના ઉપક્રમે નર્મદ પ્રથમ વખત 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' વિશે ભાષણ આપે છે.

૧૮૬૦ માં દોઢ હજારથી વધારે શ્રોતાઓની સમક્ષ નર્મદ પુનર્વિવાહ વિશે ભાષણ આપે છે તેમા નર્મદે 'વૈષવ્યચિત્ર' નામનું રચેલ કાવ્ય ગાયા પછી એ ભાષણ આપે છે. પછી તો આ વિષય સમગ્ર ગુજરાતમાં ચર્ચાવા લાગ્યો હતો. આ ઉપરાંત આ સભામાં સ્વદેશ પ્રેમ, સાહસ, ઇંગરઉપોગ, અને વિદ્યાકળા વિશે વાગ્યારાઓ ચાલ્યા કરતી હતી.

સમાજ સુધારણાની નર્મદની ધગશ એટલી પ્રબળ અને તીવ્ર હતી કે તેમણે માત્ર સાહિત્ય સર્જન, નિબંધલેખન વગેરેથી માત્ર સંતોષ ન થયો. પત્રકારત્વને પણ સમાજસુધારા માટે ખપમાં લે છે. પત્રકારમાં ખોવા જોઈતા બપા સુજા નર્મદમાં હતા. તેથી પત્રકાર તરીકે 'જ્ઞાનસાગર' માં થોડા લેખો આપે છે. પરંતુ તે પછી તો "હોડિયો" પાક્ષિકમાં પત્રકાર ચર્ચા કરે છે. નર્મદે જ પાક્ષિક ૧૮૯૪ મા ગારુ કરેલું જેમા નર્મદને આર્થિક નુકશાન પણ સહન કરવું પડ્યું હતું. આ ડાંડિયાનું પ્રકાશન છ સભ્યોનું બનેલું સાક્ષર મંડળ કરતું હતું. નર્મદની કીર્તિનો મધ્યાહન જ્યારે તપતો હતો ત્યારે આ 'ડાંડિયો' શરૂ થાય છે. તેના પ્રકાશન પાછળનો ઉદ્દેશ નર્મદ જતાવે છે કે પોતે પ્રજાને જુલમીઓના ત્રાસથી બચાવવાને માટે, લુચ્યા લોકોની ટોળકીને વિખેરી નાખવા માટે, લોકોના અજ્ઞાનને, વહેમને, અનીતિને કાઢી નાખવા માટે આ નર્મદનો ડાંડિયો પ્રકાશનનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. અને તેમાંથી સમાજસુધારક નર્મદ પ્રગટ થાય છે. આ હાડિયા દ્વારા વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને વાચા આપે છે અને તેમાં નર્મદનો જુસ્સો પ્રગટ થતો જોઈ શકાય છે. આ પાક્ષિક દ્વારા ટીકા કરવાની પાછળ સમાજસુધારણાનો જ ઉદ્દેશ છે. નર્મદ ગંભીર પ્રવૃત્તિ અને વિચારમાં પડ્યો છે

તેથી તેની કવિતામાં હાસ્ય ન હોય શકે તેવી સભાનતા ધરાવનાર નર્મદે 'ડાંડિયો' ના લખાણોમાં કટાક્ષની અસરકારક મેળવણી કરી છે.

અંધકારમાં અટવાતા સમાજને પ્રગતિનો માર્ગ દેખાડવા માટે નર્મદે સુધારાના દીપકને, સતત સળગતો રાખી સુધારાનું કામ કરીને સંસાર સુધારાનો ભેખપારી બને છે. કવિ હોવાથી તેણે સુધારાના એક સાધન તરીકે કવિતાનો ઉપયોગ કર્યો, નર્મદે જે પ્રથમ કાવ્ય "વૈપવ્યચિત્ર" લખ્યું તે વિશેની નૌષ મુક્તા કહ્યું કે પ્રથમ પત્નીના અવસાન પછી અને બીજી પત્ની ડાહીગૌરી તેને ત્યાં રહેતી થઈ તે પહેલા વિષયવાસનાના જોસથી રીબાતો હતો અને શૃંગારરસ લખવાની ઈચ્છા થઈ તેની સાથે સુધારાની વાતો લખવાની તેની હિંમત ન હતી. પરંતુ નર્મદે પીતાના નજીકના સગાઓમાં અમુક બાળવિધવાઓના દુઃખ જોઈ તેનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું. તેથી તેમણે વિધવાનું દુઃખ દર્શાવીને તેમાં પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરે એ વિચારથી આ "વૈપવ્યચિત્ર" કાવ્ય રચાયું છે. જેમાં બાળવિધવાઓના દુઃખો, યાતનાઓ વગેરેનું આલેખન કર્યું છે. અણસમજમાં પરણાવેલી દીધેલી પરીણિતા જ્યારે તેર વર્ષની થઈ ત્યારે તેને સાસરે જવાની ઉમરે વૈપવ્ય મળ્યું. અને તે બાળવિધવાને કેદીની જેમ ઘરમાં રાખવામાં આવી તે પોતાનું કામ કરી, બારીએ બેસી ફુટડા જુવાનોને જોતી. મન સંયમમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી. પરંતુ સખીઓ પાસેથી રતિનું રહસ્ય ભણી માતાની નજર ચૂકવી કોઈને કોઈ બહાને બહાર જવા લાગી. અને બે ચાર વખત પગ આડો પડી ગયો. અંતે જુદા જુદા ઓસડોથી આબરૂ બચાવી અને ધર્મગુરૂ પાસે ભણવા બેસાડી. મા-બાપનું મૃત્યું થતા સસરાને ત્યાં રહી જ્યાં ઘરજમાઈ એવા નણદોઈ સાથે સંબંધ બંધાયો ત્રણ ત્રણ વખત ગર્ભવતી બની આત્મહત્યા કરવા જતા ફરી એક પુરુષના બળાત્કારનો ભોગ બની. અને અંતે તે વિધવાઓને આમાંથી મુક્ત કરવાની હાકલ કરે છે. અને સમાજને પુનર્લગ્ન કરવાની છુટ આપવાનો અનુરોધ કરે છે.

૧૫૦૦ પંક્તિમાં વિભક્ત એવું 'હિન્દુઓની પડતી' જેને નર્મદે જ 'સુધારાના બાઈબલ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. તેમાં તત્કાલીન યુગનું દર્શન કરાવ્યું છે..જેમાં સુધારાનો આખો કાર્યક્રમ આવી જાય છે. ત્રણ ભાગમાં વિદ્યા, ધર્મ, રૂઢિ, વહેમ, દેશી રજવાઠા નીતિ વગેરેમાં થયેલી સમાજની પડતીનું આલેખન કર્યું છે. જેમાં ક્ષત્રિયો કાયર બન્યા, વૈશ્યો શૂદ્ર બન્યા, અને શૂદ્રો પરંપરાથી બ્રાહ્મણોને માન આપતા અને બ્રાહ્મણો માન પામે, બંને મૂર્ખ છે. કેમકે શૂદ્રોમાં સાહસ અને ચતુરાઈ નથી તો બ્રાહ્મણો ધર્મનો ખરો મર્મ સમજતા નથી અને સમજાવી શક્તા નથી તેમજ કેટલીક રૂઢીઓ જવાબદાર છે. હિન્દુસમાજની પડતી માટે અને પરદેશગમનનો વિરોધ, પુનર્વિવાહ પર પ્રતિબંધ, બાળલગ્ન, ભૂતપ્રેતના વહેમો, નજરબંધી, માદળિયા, તાવીજ, બાધા આખડી વગેરે વહેમોને કારણે સમાજ કલંકિત થયો છે. વગેરે કારણો સમાજની પડતી માટે બતાવે છે.

પુનર્વિવાહનું દુઃખ એક જગ્યાએ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે :

"પુનર્વિવાહના થાય, પણ દુઃખ સહેજે વિધવા

મહેણાથી લપાય, પણ હીજરામે મનમાં."

"ભાળ રોડને જોઈ, દયા બહુ આવે

મનમાં દીન શીન તે દિન, કેમ રે કાહે બળતા !

અભળાના એ હાલ, વિનુમાં દુઃખી બાઈ."

સમાજ સુધારાના નર્મદના વિરુષોમા પુનર્લિંશા કરી છે. પ્રાચીન સમયમાં પણ વિણવામીના માટે જુદા જુદા પ્રાચીન સમયના વૈધારાનો આધી પુનર્વિવાહની સિભાયત કરે છે. પ્રાચીન સમયની કરી વચગરોના લગ્ન થતા તેવા દાખલા આપતા કહે છે કે ઈન્દ્રાણી નવા ઈન્દ્ર સાથે લગ્ન કરે છે. નળ સાથે દમયંતી કરી સ્વયંવર રચી લગ્ન કરે છે. નાગકન્યા સુધી જે વિષવા હતી તે અર્જુનને પરણે છે. આ દ્વારા તે સમયે કાર્થક ઝનનો રિવાજ સતી તે બતાવે છે. તેમ છતાં નર્મદ જાણતો હતી કે નિન્દુઓ સામાજિક રિવાજો પાછળ શાસ્ત્રો જવાબદાર છે તેથી પુરાણના ઉદાહરણ આપવામા તે સ્વીકાર્ય નહીં બેને, તેથી નર્મદે શિન્દુશાસ્ત્રોના ઉદાહરણ આપે છે. જેમા મનુ અભયની પર્વતની તેમજ નારદ અને પરાશરની સ્મૃતિઓની વાત કરતા પુનર્લગ્નની સંમતિની વાત કરે છે. તેમજ કુચરયન સ્મૃતિને ઉદાહરણ, વિશિષ્ટ વિરમિત્રોદયમાના મખાતા વચનની વાત કરે છે. અને અંતે વ્યવહારું વાત કરે છે કે પરાશરસ્મૃતિમાં વિધવાઓને માટે જો વિષ કહ્યા છે. અનુગમન કરવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અથવા પુનર્લગ્ન કરવું. પરંતુ સરકારે સહગમન ઉપર બંધી કરી છે અને વિષયાઓ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકતી નથી તેના પ્રયત્ને સમાજને કરણ જાગવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવવાનો નથી. અને તેથી લોકી જજે સ્ત્રીના પુનર્લગ્ન શરૂ નહીં કરે તો પણ એ અટકવાનો નથી શરૂ થશે જેવી રીતે સતી થવાનો પારો સરકારે બંધ કર્યો તેવી રીતે આ પણ ધારો આવશે અને માટે સમાજ જ તેની પહેલ કરવી જોઈએ.

નર્મદ સમાજ સુધારસ વિષયના નિર્ભંધીમાં "ગુરૂ અને સ્ત્રી" "વિષયીગુરૂ" અને "ગુરૂની સત્તા" એવા ત્રણ નિબંધોમાં એક જ વિષય પસંદ કરી ગુરૂ વિશેનું પોતાનું ચિંતન અને ગુરૂ દ્વારા જે ધર્મના નામે ચાલતુ હતુ તેને ખુલ્લુ પાડે છે. એક બાજુ વિદ્યાસંપન્ન અને વિચક્ષણ એવા વલ્લાભાચાર્ય હતા તો બીજી બાજુ વિષયી અને આચાર્યપદને લાયક નહિ એવા ગુરૂઓ હતા. આવા દુરાચારી ગુરૂઓની પાપલીલાઓમાંથી સમાજને છોડાવવા નર્મદે મહત્વના ઉપાયો સુચવ્યા છે. જેમાં ભાગવતના દશમસ્કંધમાંથી ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે કે ગુરૂઓ કે આચાર્યોએ સાચી અને નિર્ગુણભક્તિને સમજાવવી જોઈએ. નર્મદે આવા આચાર્યોને ચેતવણી આપી અને તેમને કેવું પાલન કરવું તેની નિયમાવલી આપી છે કે તેમણે વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને શિષ્યોને પર્મનીતિ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો, સેવકોના ઘરની, ન્યાતની અને ધંધાની વાતમાં માથું મારવું નહિ. ઉપદેશ માટે સારા વિદ્વાન

પુરાણીઓ રાખવા, પાઠશાળા ચલાવવી અને ધર્મપત્રિકાઓ કાઢવી, સ્ત્રીઓ અને પુરુષીને માટે જુદા જુદા સમય રાખવા, આ પ્રકારની શિખામણો ગુરુઓને તેમજ સ્ત્રીઓને પણ નર્મદે આપેલી છે.

સુધારક નર્મદ ચોક્કસ માને છે કે સ્ત્રી પતિવ્રતા હોવી જોઈએ, પરંતુ તેનો એવો અર્થ નથી કે તે પતિની ગુલામ છે. નર્મદ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની અમુક અંશે હિમાયત કરી છે. સ્ત્રી પુરુષની મિત્ર છે. બંને એકબીજાને સુખી કરવા જનમ્યા!! છે. સમાજમાં યોગ્ય સ્થાનની અપિકારી સ્ત્રી બને અને સ્ત્રીની હાલતમાં સુધારો થાય તે માટે નર્મદે કેટલાક અગત્યના સૂચનો કર્યા છે. જેમાં લાજ કાઢવાની રીત દુર કરવી, પરણ્યા પછી દીકરાઓએ મા-બાપથી જુદા રહેવું જેથી સાસુ-વહુ, નણંદ-ભોજાઈ વચ્ચે જે લડાઈ ચાલે છે તે ન થાય, સ્ત્રીઓને બહાર ફરવાની છૂટ આપવી, બાળવિધવાના ફરી લગ્ન કરાવવા, સ્ત્રી સુધારા માટે ફંડ થવા જોઈએ, આવા અનેક સૂચનો તેમણે કર્યા છે. આ સૂચનો દ્વારા નર્મદ જાણે કે સ્ત્રી શિક્ષણ અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી હોય એમ લાગે છે.

નર્મદના સમાજસુધારણાના નિબંધોમાં ઘણાં ઉત્તમ નિબંધો છે. તેમા “રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે” નો નર્મદનો નિબંધ પણ તેમના ઉત્તમ નિબંધોમાં સ્થાન પામતો નિબંધ છે. જેમા તેમણે તે સમયે જે શેરબજારનું ચાલેલું શેરસફામાં રાતોરાત કમાઈ લેવાની જે ઘેલછા ગુજરાતીઓમાં જોવા મળી અને જેમાં સાડુ આચરણ કરનારા કરતા ખોટું આચરણ કરનારા લોકો ફાવી રહ્યા હતા. નર્મદના મિત્રો પણ આ શેરસફામાં કમાતા હતા. નર્મદને પણ મિત્રો સલાહ આપે છે કમાઈ લેવાની, પણ નર્મદ એક વખત હમાણી કરી હતી પરંતુ પછી તે શેરસદામાં ન હસાયા. અને મિત્રો શેરસફામાં પડ્યા તેથી સુધારણાનું કાર્ય મંદ પડે છે. કેટલાક મિત્રો સુધારાનું કામ છોડી કે છે. તેથી તેમને શિલારૂપ બે વચન કહેવાના આશંકથી નર્મદ આ નિબંધ લખે છે. અને કહે છે કે, ‘આપણે પામ ન હટવું જોઈએ. આપણે સાડુ હરેલ વિચારોમાં ઘણી સફળતા મળી છે, તેમાં અનેક વિજયો હાંસલ કર્યા છે. માત્ર પૈસાથી જ સુધારી શક્ય નથી. પૈસાની સાથે વિદ્યા અને પ્રેમ, શૌર્ય વગેરે ગુલોની પણ સુધારા માટે જરૂર પડે છે અને આ બધુ આપણી પાસે હોવાથી હવે રણમાંથી પાછા પગલા શા માટે ભરવા જોઈએ ? એક ડગલું ભર્યું છે હવે પાછુ ના હટવું જોઈએ’ માટે મુધારા મિત્રોને દ્રવ્યનો કેફ મૂકી દઈ પાછા એક સંપથી વહેમ નામના રાક્ષસને પડકારવાની હાકલ કરે છે અને તેના દ્વારા આખા દેશમાં સુધારાનો ઝંડો રોપવાની વાત કરે છે. અહીં તેમણે સુધારાનો કાર્યક્રમ સુપારકમાં જોઈતા ગુલો અને સુધારાના કાર્યની વાત કરે છે.

નર્મદને જે કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે એની સુધારક, સમાજસુધારક તરીકેની કામગીરી પ્રવૃત્તિને કારણે, નર્મદ પોતાની જાતને સુધારાની સૈનાનો ‘કાખેદ’ માને છે. નર્મદ પહેલો સુધારો પોતાની જ્ઞાતિ અને ઘરમાંથી જ કર્યો. સુરતની નાગર જ્ઞાતિમાં બે ફાંટા હતા, ભિક્ષુક અને ગૃહસ્થ શાતિભીજન વખતે ભિક્ષુક સ્ત્રીઓ જમે ત્યારે કાંચાળી અને બેા નાખી ફક્ત અબોટિયા પહેરીને બેસે તેવો ઘણા ઘણાં વરસનો ચાલ ચાલ્યો આવતો હતો. તે નર્મદે પોતાના નાના ફોઈના દિકરા દલપતરામ વકીલ અને માના માસિયાઈ ભાઈ ગુલાબનારાપણની સહાયતાથી હાટકેશ્વરના ઓજીવના દિવસે ઘરમાંથી જ પહેલ કરાવી એપ્રિલ

૧૮૫૯ માં તોડાવ્યો. પોતાના પરની પાંચ સ્ત્રીઓને કાંચળી પહેરીને જમવા મોકલીને આ નિયમનો છડેચોક ભંગ કર્યો. તેથી જમતા જમતાં કેટલાક બૈરો ન્યાતમાંથી ઉઠી ગયા. આ રીતે ગમે તેવા અવરોધો આવવા છતાં નર્મદે આ જંગલી રીવાજને નાબૂદ કરીને જંપ લીધો.

તે વખતના વૈષ્ણવ મંદિરના કેટલાક આચાર્ય મહારાજ સ્વયં ભગવાન બનીને પારણામાં ઝૂલતા અને ભાવિક સ્ત્રીઓ તેમને હિચોળતી. શરદપૂર્ણિમાના દિવસે આવા મહારાજ પોતે કુષ્ણબની ને જોબનવંતી સ્ત્રીઓ સાથે રાસણીયા ખેલતા અને મોર મુકુટ પહેરી વેણુંનાદ કરીને મુંબઈની નારીઓને વિહવગ બનાવતા. નર્મદે વૈખાવ મંદિરના મહારાજોની આ પાપલીલા સામે મોરચો માંડ્યો. વૈષ્ણવ મહારાજની ભ્રષ્ટતા ઉપાડી પાતા નિભેયો રચી, નર્મદ લોકોમાં તે વહેંચતો. આથી સામો પક્ષ આ બાબતમાં આબરુ નુકશાનીનો દાવો માંડે એવા ભણકારા વાગતા હતા. કોઈએ નર્મદને આ સંદર્ભમાં કયું કે કાલે ખબર પડશે. ત્યારે નર્મદે જુસ્સાથી જવાબ આપેલો કે "લ્યુથરે તો એમ કહ્યું હતું કે ' મહેલના જેટલા નળિયા છે તેટલા મારા દુશ્મન હશે તો પણ હું મારો મત કદી છોડવાનો નથી. પણ હું તો કહું છું કે તે નળિયા ભાંગવાથી નાની નાની જે કરીઓ થાય તેટલા મારા દુશ્મનો હશે તો પણ હું મહારાજની દરકાર કરવાનો નથી.

તો જદુનાથ મહારાજ સામે જાહેર વિવાદ કરવાને એકલો જ જાય છે અને શાસ્ત્ર ઈશ્વરદત્ત નથી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે જો કે આ વખતે નર્મદને મારવા માટે હજારેક વૈખાવોનું ટોળું ભેગું થઈ ગયેલું અને છતાં નર્મદ ક્ષેમકુશળ નીકળી ગયેલો.

સુધારક અને સુધારાવાળા તરીકે નર્મદ વિધવા પુનર્વિવાહની તરફેણ કરેલી. એક જોડું પુનર્વિવાહ માટે તૈયાર થયું તે ગણપત અને દીવાળી નામની બ્રાહ્મણ સ્ત્રી. નર્મદે સુધારક તરીકે આ બંનેના પુનઃલગ્ન કરાવેલા. જો કે અંગત રીતે આ બંને તરફથી નર્મદને પાછળથી બહુ હેરાનગતી થયેલી છતાં છેક સુધી આ બંનેને મદદ કરેલી.

તે જમાનામાં કોઈક સાહસિક માણસ વિદેશગમન કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી આવતો હીપ તી એણે જાણી ધોર પાપ કર્યું હોવ તેમ જ્ઞાતિવાળા કહેતા, 'એકવાર તું શેર સીસાનો પગમગતો રસ પીને અન્ય પાછી અને તને જ્ઞાતિમા દાખલ કરીશું. ' અને કદાચ કોઈ જ્ઞાતિવાળા આ વિદેશગમન કરીને આવેલા નરવીરને ધાબે પડીભર લાગવગને જોરે ઉભા રહે તો એ આખી જ્ઞાતિનો બહિષ્કાર થાય. તે તેઓને સી મૂકો મુંડાવી, ગૌમૂત્રને છાજળથી પવિત્ર થઈ પ્રાથક્ષિત કરે છે. ત્યારે જ તેમનો ડુપ્પાક ભાડુનો વહેવાર કરી શરૂ થતો હતો.

મહિપતરામ વિલાયત જઈને ૧૩મી એપ્રિલ ૧૮૬૧માં પાછા મુંબઈ આવ્યા ત્યારે સુધારક નર્મદ તેમને તેડી આવવાને સામો અંદર ઉપર જાય છે, અને તેમની સાથે જમવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે નર્મદ એક ડગલું આગળ રહે છે.

વિધવા વિવાહના પ્રશ્ન ઉપર સુધારક દુર્ગારામ મહેતાએ જુસ્સાદાર ભાષણો આપ્યા હતા. અને પોતે વિપુર થયા ત્યારે વિધવા સાથે પુનઃવિવાહ કરીને સમાજમાં દાખલો બેસાડવાની તક મળી હતી અને

દુર્ગારામ તે માટે તૈયાર પણ થાય છે. એક નાગર જ્ઞાતિની વિધવા સ્ત્રી દુર્ગારામ સાથે પરણવા તૈયાર પણ થાય છે. પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ દુર્ગારામ વિધવા સાથે પરણવાને બદલે એક અન્ય કન્યા સાથે લગ્ન કરી લે છે, પરંતુ વિધવા સાથે લગ્ન કરવાની હિંમત દાખવી શકતા નથી. જ્યારે નર્મદ માત્ર 'વૈપવ્યચિત્ર' કાવ્ય લખીને બેસી ન રહેતા પત્ની ડાહીગૌરીની હયાતીમાં વિધવા નર્મદાગૌરી સાથે લગ્ન કરે છે. આ પહેલા નર્મદે સવિતાગૌરી નામની પોતાની જ્ઞાતિની એક વિધવાને પોતાની પડોશમાં આશ્રય આપ્યો હતો.

આ રીતે કાંચળી પહેરીને પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને નાતના જમણવારમાં મોકલે, મહારાજોને ખુલ્લા પાડે, જદુનાથ સાથે વિવાદમાં ઉતરે, મહિપતરામને આવકારવા બંદર પર જાય, ગણપત અને દિવાળીના પુનર્લગ્ન કરાવી આપે, એક વિધવાને આશરો આપે, એક વિધવા સાથે લગ્ન કરે. આ ઉપરાંત જ્ઞાતિપ્રથાને તોડવાનો પ્રયત્ન કરે આ બધામાંથી 'વીર' નર્મદ પ્રગટ થાય છે. નર્મદની ભહાદુરી, નીડરતા, સાહસિકતા પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતના ત્રણ ક્રાંતિકારી ગણવા હોય તો નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને ગાંધીજી. તેમાં નર્મદ એ ગાંધીજીનો અનેક બાબતે પુરોગામી હતો. નર્મદ માનતો હતો કે સમાજસુધારો કર્યા વગર સાચું સ્વાતંત્ર્ય મળી શકતું નથી. તેથી નર્મદને પોતાના સમયમાં સમાજમાં જે સુધારાઓ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું તે સુધારાઓ કર્યા, નર્મદ તન અને મનથી ઝૂઝતો હતો. ૧૭૩ વર્ષ પહેલા નર્મદે જે કરી બતાવ્યું તે આજે પણ આપણે સ્વતંત્ર થયા છતાં કરી શકવા નથી. તે સમયે તો નર્મદ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામી શક્યો ન હતો. પરંતુ આજે તો ગુજરાતમાં અનેક યુનિવર્સિટીઓ છે અને આપણે આઝાદ થયા તે ૫૯વર્ષ થવા છતાં તે સમયે નર્મદે જે હિંમત બતાવી હતી તે આજે બતાવી શકતા નથી. આજે પણ સ્ત્રીઓ એવી જ દુઃખદ અવદશા, પૈસાદારના જુલમ અને ગરીબોનું શોષણ, ગરીબી, અત્યાચારો શહેરની ઝૂંપડપટ્ટીમાં વધારો વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉભા છે. નર્મદ તો પોતાની મેળે આગળ વધી ચિંતક બની સમાજને સુધારવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું હતું જ્યારે આજે યુનિ. ની બબ્બે પદવી મેળવનાર યુવાનને કોઈ જ દિશા નથી. ઉપર આભ અને નીચે પરતી જેવાં અસહાય છે. નર્મદ અને ગાંધીજીએ જે ગરવી ગુજરાતનું સ્વપ્ન જોયું હતું નદિ ગુજરાતને માટે જે અરૂણ પ્રભાત જોયેલું અને ગુજરાતનો મધ્યાહન તપશે તે પ્રકારની આશા રાખેલી તેમાંનું ગુજરાત આજે જોવા મળતું નથી. તેથી જ ગુલામીના સમયમાં, યુનિ.શિક્ષણ મેળવ્યા વગર નર્મદે જે સમાજ સુધારણાનું કાર્ય કર્યું છે. તેને કપારેવ વિસરી શકાય તેમ નથી. અને તેથી છેલ્લે કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તે પ્રમાણે 'નર્મદનું આયુષ્ય પચાસેક વર્ષનું હતું, નર્મદનું કીર્તિઆપુષ્ય ગુજરાતી ભાષાના આયુષ્ય જેટલું તો છે જ" એમ ચોક્કસ કહી શકાય.

સંદર્ભ સૂચિ:

(૧) “યાહોમ”

- સંપાદકો - ડો. જગદીશ શાહ, પ્રા. મુકેશ કોન્ટ્રાક્ટર

- ‘આવિસ્કાર’ : નવયુગ આર્ટ્સ કોલેજ અધ્યાપક પરિવાર સંસ્થા, સુરત.

(૨) “મારી હકીકત” - સંપાદક: પીરુભાઈ ઠાકર

(૩) નર્મદ : શોધ અને સમાલોચન - રમેશ મ. શુક્લ

(૪) નર્મદનું મંદિર - સંયોજક : વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

(૫) ગુજરાતી સાહિત્ય : (મધ્યકાલીન અને સુધારણા) - વિનાયક રાવલ

(૬) અર્વાચીન ગુજરાત સાહિત્યનો ઇતિહાસ - ડો. રમેશ એચ. ત્રિવેદી

(૭) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-૩ (દલપતરાય થી કલાપી)

-સંપાદકો: ઉમાશંકર જોષી, અનંતરાય રાવળ, ધશવંત શુક્લ

વ્યાયામ શા માટે?

પ્રા. મધુબેન એસ. ઠાકોર

એસોસિયેટ પ્રોફેસર, શારીરિક શિક્ષણ વિભાગ,
મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી
ડૉ. રતનબેન પી. સોલંકી

એસોસિયેટ પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ,
મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

સજીવ સૃષ્ટિમાં રમતરૂપી વ્યાયામ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પક્ષીઓ વૃક્ષની ડાળીઓમાં ઉડાઉડ કરે છે અને ગાય છે. વાછરડાં ફૂદાફૂદ કરે છે, માંહોમાંહે ગેલ કરે છે. બકરીનાં બચ્ચાં ઉછળી ઉછળી ટકકરો મારે છે. કુરકુરીયાં, બિલ્લાડીનાં બચ્ચાં અને ખિસકોલીઓ એકબીજાને પકડવા દોડાદોડ કરતાં જોવા મળે છે. શિયાળ, વાંદરા તથા વાઘના બચ્ચા કુસ્તી કરતાં જોવામાં આવે છે. આમ આવી દરેકે દરેક બાબતોનું જો ઝીણવટભર્યું અવલોકન કરતાં જોઈએ તો આપણને જોવા મળશે કે વ્યાયામ એ સર્વત્ર જોવા મળે છે.

પૃથ્વીના જુદા જુદા દેશોમાં પણ છોકરીઓ ઢીંગલીથી રમે છે. છોકરાઓ જાતજાતની રમતોથી રમે છે. અને મોટી ઉંમરના લોકો તેમના શરીર અને સ્વભાવને અનુકૂળ રમતો રમે છે. પ્રાચીન ઈજીપ્ત, બાબીલોનીઆ તથા મોહે-જો-દડોના ખંડિયરોમાં ખોદકામમાંથી ઢીંગલીઓ, ભમરડા, ધૂધરા તથા બીજા રમકડાં તેમજ માટીના પાત્રો પર રમતોના ચિત્રો મળી આવ્યાં છે. તે પરથી જાણવા મળે છે કે માત્ર વર્તમાનયુગમાં જ નહીં પરંતુ જૂના જમાનામાં પણ બાળકો રમતાં હતાં.

આમ, વ્યાયામ એ સજીવ સૃષ્ટિમાં સાર્વત્રિક છે. અને પ્રાચીનકાળથી જ માનવીના જીવનમાં વ્યાયામ એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે વણાઈ ગયેલ છે.

શરીરનું દમન કરનાર યોગીઓએ કદી પણ સાચી સિધ્ધી મેળવી નથી. સાચી સિધ્ધિ તો દેહને ભૂલી જઈ તન, મન, અને આત્માની એકતા સાધી તે દ્વારા પરમતત્ત્વની સમીપ જવાથી મળે છે. શરીરએ આત્માની કફની છે, એ શરીર રૂપી કફની મલીન જર્જરીત ને અપવિત્ર હોય તો એને ધારણ કરનાર આત્મા એની સમીપ જઈ શકતો નથી. દેહ ક્ષણભંગુર છે. આત્માનો ઉધ્ધાર દેહના પતનની રબાદીમાંથી નહિ પણ આબાદીમાંથી જ શક્ય બની શકે છે. દેહ આત્માનું મંદિર છે. દેહમંદિરને ભષ્ટ, મલિન, અપવિત્ર રાખી આત્માનો ઉધ્ધાર કરી શકાતો નથી. દેહ ક્ષણભંગુર છે. નાશવંત છે. ઈત્યાદિ સૂત્રોનો સદા દ્રુપયોગ તપ અને યોગસાધના દેહને દમન કરનારા કે નષ્ટ કરનારા નહીં પણ દેહને ભૂલવાના પગથિયાં છે. દેહને એ જ ભૂલી શકે કે જેની પાસે ઉત્તમ પ્રકારનું તંદુરસ્ત શરીર હોય, શરીર ધર્મ સાધનાનું અંગ મનાયું છે. તે ઉચ્ચ આરોગ્યવાળા દેહ બાબત સમજવું. માંદો, મુળદાલ, નિર્બળ અને પાપી મનુષ્ય પોતાના જ દેહનો પોતાના જ સ્નેહીનો ઉધ્ધાર કરી શકતો નથી. શરીરને પોયું, સુંવાળું અને નાજુક બનાવવાનું છોડી દઈ

ખડતલ, ખરબચડું અને જીવનયુધ્ધ કુશળ બનાવવું, દેહનું દમન એટલે આજના કહેવાતા સુધરેલા જમાનામાં ખોટી ટાપટીપ અને બાહ્ય શણગાર છોડી દઈ શરીરને ધર્મયુધ્ધ, ફરજયુધ્ધ અને જીવનયુધ્ધ માટે અંત સુધી તૈયાર રાખવું.

અત્રે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વ્યાયામ એ આપણું શું દેહને ભૂલવાને બદલે હંમેશા યાદ રાખવાની ચાલુ ક્રિયા નથી ? જો વ્યાયામનો ઉદ્દેશ આખલાની તાકાત, ડુક્કરની ખાઉઘરાવૃત્તિ ને પાડાની જડતા જ ખીલવવા પૂરતો હોય તો સર્વનાશને જ નોતરે છે પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ સેવાભાવી યુવાન ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ.

જીવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વ્યાયામ: આપણા શરીરને જીવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વ્યાયામ જરૂરી છે જ આપણાં બધા જીવનયુધ્ધના જમાનામાં જીવીએ તે યુધ્ધનું ક્ષેત્ર તે આપણું શરીર છે. શરીરનો મુખ્ય ધર્મ હલન ચલન કરવું, ગતિમાન રહેવું, ઈત્યાદિ ઓગણીસમા સૈકામાં ડાર્વિને ઉત્ક્રાંતિવાદ રજૂ કરી બે પ્રસિધ્ધ સિધ્ધાંતો જેવા કે (૧) લાયક જ જીવી શકે (૨) કુદરતનો યુનાવ નેચરલ સિલેક્શન વહેતા મૂક્યાં માનવજીવનનો અભ્યાસ કરતાં ખાતરી થાય છે કે માનવજીવનને ટકાવી રાખવા માટે પ્રવૃત્તિઓએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલ છે. જીવન અસ્તિત્વની લડાઈમાં જેઓ નિર્બળ હતા તેઓનો અકાળે નાશ થઈ ગયો. કુદરતના યુનાવના કાયદાઓ તેઓને જ જીવતાં રાખ્યા કે જે ઓ જીવવા લાયક હતા. કુદરતના કાયદામાં પક્ષપાતને કોઈ સ્થાન નથી. ઉત્ક્રાંતિવાદે સોથી અગત્યની વાત તો સાબીત કરી છે કે જો માનવીએ તંદુરસ્ત અને બળવાન રહેવું હોય તો સ્નાયુઓનો પૂરતો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કટોકટીના આજના જમાનામાં જેઓ ખડતલ, સાહસિક અને વીર્યવાન હશે તેઓ જ ટકી શકશે. જો પ્રજા નિમાલ્ય હોય, અલ્પાયુ હોય, ગુલામી મનોવૃત્તિવાળી હોય તો બળવાન પ્રજા એવી પ્રજા પાસેથી જીવવાનો અને સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો હક્ક ખૂંચવી લે છે.

વ્યાયામવીરોમાં આંતરિક શક્તિ અને પ્રતિભા વિશેષ હોય છે. શરીરની સાથે સાથે માનસિક શક્તિ ખીલતી જાય છે. વ્યાયામવીર તન અને મનના આરોગ્ય તરફ ધ્યાન આપતો હોય તો એનામાં અનેકવિધ શક્તિનો વિકાસ થાય છે.

શીર્ષાસન ઈત્યાદિ આસનોથી અને વ્યાયામથી વ્યક્તિમાં અનેક શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. જે માનવી અંદર ચાલતી મનની અને તનની વેદનામાંથી પરવારતો નથી તે માનવી દુનિયાને શી પ્રતિભા બતાવી શકે ? માનવી જેટલા પ્રમાણમાં પોતાના આરોગ્યને વધારતો જાય તેટલા પ્રમાણમાં તેની અંદર આંતર પ્રતિભા વધતી જાય છે.

હાલની સામાજિક પરિસ્થિતિ:

વ્યાયામ શિક્ષણ દ્વારા હાલની સામાજિક પરિસ્થિતિની વિષમતાથી બચી જઈ જીવનને જીવવા લાયક બનાવી શકાય છે. માનવી એક સામાજિક પ્રાણી છે. એક માનવી બીજા માનવીની સહાનુભૂતિ, મૈત્રી અને સહકાર ઇચ્છે છે. જીવન સંઘર્ષકાળમાં આદિમાનવી કુદરતના બળો સામે ટકી રહેવા માટે ટોળામાં

રહેતો હતો. આથી માનવીએ જોયું કે બીજાના બળ વિના અને સંગઠન વિના જીવનની સલામતી નથી. એ પ્રકારનો સ્વભાવ આપણને વારસામાં મળેલો છે. એકબીજાની સાનિધ્યમાં અનુભવ, બુદ્ધિવિકાસ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બહુ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. સંગઠને માનવીમાં આજ્ઞાપાલન, સહાનુભૂતિ, શિસ્ત અને એવા ઉચ્ચ ગુણોનો વિકાસ કર્યો છે. શારીરિક શિક્ષણથી સહજ શક્ય બને છે સુસંચાલિત રમત-ગમતના મેદાનમાં જે તાલીમ મળે છે તેના શુભ પ્રત્યાઘાતો સમાજ પર પડે છે. એકબીજાને અનુકૂળ થવાની આદત પરસ્પર નિભાવી લેવાની વૃત્તિ; પરસ્પર સુમેળ અને એકતાની ભાવના સમાજ જીવનમાં દાખલ થાય છે. સમાજ વિરોધી વૃત્તિને સમાજના ભલા માટે કેમ ઉપયોગી બનાવવી તેનો વ્યવહારું માર્ગ શારીરિક શિક્ષણ દર્શાવે છે. સહનશીલતા વીનાના દૃષ્ટિબંધ સમજવાની શક્તિને બીજામાં રહેલી ખૂબીઓની કદર કરતાં અને વિશાળ ભાવના કેળવવામાં વ્યાયામ શિક્ષણ અતિ જરૂરી છે. વ્યાયામ માનવીને વ્યક્તિગત અને એકાકી જીવનના ખાબોચિયામાંથી ઉંચકી એની આસપાસનો સમાજ શું કરે છે તેઓની જરૂરિયાત અને મુસીબતો શી છે તે પર વિચાર કરતો કરી તેઓને મદદ અને આશરો આપવા માટે સહાનુભૂતિવાળા દિલનો બનાવે છે. કુરસદના સમયનો સદુપયોગ શારીરિક શિક્ષણ દ્વારા કરવામાં આવે તો દેશનું ભાવિ અતિ ઉજ્જવળ બને એમાં નવાઈ નથી.

માનવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શારીરિક શિક્ષકની જરૂરીયાત: વિજ્ઞાને અતિ ઝીણવટ પૂર્વક માનવ શરીરના કોષો, શિરાઓ, જીવંત અવયવો અને એ બધાના કાર્યોને વર્ણવ્યા છે. માનવ એ કેવળ માંસ, રક્ત કે હાંડકાઓનું વ્યવસ્થિત રહેલ યંત્ર નથી માનવી ખાય છે, શ્વાસોશ્વાસ કરે છે આ ઉપરાંત પણ તે કંઈક છે એનામાં વ્યક્તિત્વ છે, વિવેકબુદ્ધિ છે, કલ્પના શક્તિ પણ છે. માનવીના શિક્ષણને જોવાની, સાંભળવાની ને લખવાની કળા પૂરતું જ પરિમિત કરવામાં આવે છે તે શિક્ષણ અધુરું ને ખતરનાક છે. અનુકરણ, સ્પર્શ કરવો, નાયવું, ફૂંદવું, હસવું, રમવું, દોડધામ કરવી ઇત્યાદિ માનવીની કેળવણીના મહત્વના અંગો છે.

અમેરિકાના વિશ્વવિખ્યાત પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે પોતાની અને દુનિયાની પ્રજા સમક્ષ શારીરિક તાલીમનું મહત્વ નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કર્યું છે. જે મનન કરવા લાયક છે, પ્રત્યેક બાળકના જીગરમાં સળગતી તમન્ના હોય છે એ તમન્ના ખેલફૂદ અને રમતગમત દ્વારા બહાર આવવા માગે છે. જીજ્ઞાસા, સહજવૃત્તિ, લડાયકવૃત્તિ છૂપી જાતીય પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓના મિશ્રણવાળી તમન્નાને જો તમે શારીરિક તાલીમ અને રમત ગમત દ્વારા માર્ગ નહિ આપો તો ઉંઘે રસ્તે દોરવાઈ જઈ ખતરનાક પરિણામ લાવી મૂકશે. માનવ જીવનમાં રમત ગમતને ખેલફૂદ એના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. એ વૃત્તિને દબાવી દેવાથી ચારિત્ર્ય ઉપર ખોટી ઉણપ અને ખરાબી આવશે અને કોઈ પણ હિસાબે એના પ્રત્યાઘાતો દૂર કરી શકાશે નહીં. શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને માનસશાસ્ત્રીઓએ મોડા મોડા પણ આ સત્યનો સ્વિકાર કર્યો છે.

માનવીઓમાં એવી કેટલીક વૃત્તિઓ છે કે જો તે વૃત્તિઓના અસલ સ્વરૂપમાં બહાર આવે તો સમાજ અને વ્યક્તિ બંનેને નુકશાન થાય. ઝંઘડાવૃત્તિ, સંગ્રાહકવૃત્તિ, જીજ્ઞાસાવૃત્તિ અને જાતિયવૃત્તિ જેવી વૃત્તિઓનું ઉર્ધ્વીકરણ થવું ખૂબ જરૂરી છે. ભય અને ક્રોધ જેવી લાગણીઓને પણ સંસ્કારી રૂપ આપવાની જરૂર છે.

એ બધી પ્રવૃત્તિઓને લાગણીઓને દાબી દેવાથી તો બ્રાહ્મ રીતે બધું બરાબર લાગે છે પણ સમય અને સંજોગો મળતાં એ બધા વિકાસ સ્વરૂપે બહાર આવે છે.

શારીરિક શિક્ષણ ઉપરોક્ત વૃત્તિઓનું શુદ્ધિકરણ કરીએ તો વૃત્તિઓને સમાજના ભલા માટે ફેરવી શકે છે. ભરપૂર આનંદ, મનોરંજન, લાગણીઓનો સંતોષ, સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ, તૃપ્તિ ઇત્યાદિ વ્યાયામ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. મજબૂત ચારિત્ર્ય સારી રીતભાત, સ્વચ્છ વ્યક્તિત્વને જીવન પ્રત્યે વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ પોતામાં આવે છે.

સાહિત્યની નવી ક્ષિતિજ: દલિત સાહિત્ય

ડૉ. મહેન્દ્ર એસ. જાદવ

વ્યાખ્યાતા, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ,

મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

મિલનભાઈ આર. કડીકર

મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા, અંગ્રેજી વિભાગ,

મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિસાહિત્ય, કબીરપંથી સાહિત્ય, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓનું સાહિત્ય, પ્રાગ્-નરસિંહયુગનું સાહિત્ય-જૈન સાહિત્ય અને જૈનેતર આદિ સાહિત્યમાં જે તે યુગનું ને સમાજનું પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે તેવી જ રીતે દલિત સર્જકો દ્વારા અને બિન દલિત સર્જકો દ્વારા દલિત સમાજની વેદના, વ્યથાની કથા આગવી શૈલીમાં રજૂ થઈ છે. ખાસ કરીને દલિત સર્જકો દ્વારા દલિત સમાજના પ્રશ્નોને જે વાચા મળી છે તે અદ્ભૂત અને વિરલ છે. પોતાના સમાજની ઉપેક્ષા સામે વિદ્રોહકારી વલણ સાહિત્ય દ્વારા આકોશપૂર્વક રજૂ થયું છે. ભારતીય ભાષાઓ-મરાઠી અને કન્નડમાં દલિત સાહિત્યની શરૂઆત થઈ તે અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં દલિત સાહિત્યનો પ્રસાર અને પ્રચાર વેગવંતો બનવામાં કન્નડ દલિત સાહિત્યનો સિંહફાળો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહીં લાગે. અન્ય ભાષામાં દલિત સાહિત્ય તેની વૈવિધ્યતાના કારણે રસપ્રદ બન્યું છે, તેવી જ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતા-નવલકથા-વાર્તા-નાટક-રેખાચિત્રો વગેરે સાહિત્ય સ્વરૂપમાં વિષયવૈવિધ્યના કારણે દલિત સાહિત્ય તરીકે નામના મેળવી ચૂક્યું છે. અત્યારે દલિત સર્જકો દ્વારા દલિત સાહિત્યનું માતબર ખેડાણ થયું છે. તેમાં દલિત સર્જકોનું યોગદાન મહત્વનું છે. ભારતીય સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં દલિતોના યોગદાનનો પણ ઇતિહાસ છે. આર્યો અને દ્રવિડો, સુર અને અસુર, બ્રાહ્મણ અને શુદ્ર, છૂત-અછૂત જેવા વર્ણ અને વર્ગના ભેદભાવ અને સંઘર્ષોમાંય દલિત સમાજ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી શક્યો છે. એટલું જ નહિ પણ સાંસ્કૃતિક યોગદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે. ડૉ. મું. બ. શહા નોંધે છે તેમ “ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોના જેટલું જ શુદ્રોનું પણ યોગદાન રહેલું છે. જીવનનું એવું કોઈ ક્ષેત્ર નથી જેના પર કહેવાતી શુદ્ર જાતિઓએ પોતાની છાપ મૂકી ન હોય !” ૧

બ્રહ્મવેતા રાજાઓમાં કાશી નરેશ અજાતશત્રુ, રાજા પ્રવજ્ઞણ, રાજા અશ્વપતિ અને રાજા જનકનું નામ છે. રાજા જાનશ્રુતી અને યજ્ઞવેદ કાવમેય શુદ્ર હતા. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ૨૦ થી ૩૩ શુકતોના રચનાકાર એલુષ કવચ શુદ્ર હતા. શુદ્ર કક્ષીવાન રાજપુરોહિત હતા. ચૈતરૈય બ્રાહ્મણના રચનાકાર મહીદાસ શુદ્ર હતા. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, સૌતિ, રોમહર્ષણ... દક્ષિણના તિરુવલ્લુર, નંદ, અલવાર સંતો, કબીર, દાદુ, મલુકદાસ, રૈદાસ, નામદેવ, જયોતિરાવ ફૂલે અને ડૉ. આંબેડકર... જેમણે ભારતવર્ષની વિકાસયાત્રામાં શ્રેષ્ઠતમ અને અપૂર્વ યોગદાન આપ્યું છે. તેમ છતાં દલિત સમાજને અછૂતો બનાવી, શિક્ષણ, સંસ્કાર અને

સંસ્કૃતિથી વંચિત રાખી, દબાવી, અમાનુષી અત્યાચાર આચરી, પદદલિત બનાવ્યો. 'શતપથ બ્રાહ્મણ', "પારસકર ગૃહ્યસૂત્ર", "મનુસ્મૃતિ", "પરાશર સ્મૃતિ" વગેરેએ દલિતો ઉપર નિયંત્રણો મૂક્યાં. ગુલામ બનાવ્યા. દલિતો દીન-હીન દુઃખી જીવન જીવવા લાગ્યા.

ભારતીય સમાજમાં આ દલિતોને પૂર્વે શુદ્ર, અતિશુદ્ર, ચાંડાલ, અસુર, દસ્યુ, નાગ, સુત, અદ્યુત, અંત્યજ, હરિજન જેવા અનેક નામો મળતા રહ્યાં છે. પરંતુ આજે જેને 'દલિતો' કહીએ છીએ તે દલિત શબ્દ ડો. આનંદ વાસ્કર કહે છે તેમ "ભારતમાં હજુ તો ૬૦-૭૦ વર્ષ પૂર્વથી મળ્યો છે. આ દલિત શબ્દની વ્યત્પત્તિ સંસ્કૃત શબ્દ દલ માંથી થઈ છે. દલ ના અનેક અર્થો છે. દલ એટલે વિકસવું, ખંડિત થવું. દલ-દલતિ-દલિત, દલિત હૃદયં ગાદોદ્ધિમં દ્વિધા તુ ન વિચિતે ! વેદનાઓને કારણે હૃદયના ટુકડા થાય પણ નાશ નથી થતો."૨

અંગ્રેજીમાં ડીપ્રેસ કલાસીસ એટલે કે પીડાયેલો , દબાયેલો, કચડાયેલો, ખંડિત કે નાશ કરેલો. ૧૯૩૩માં ડીપ્રેસ કલાસીસ "પદદલિત" શબ્દ મળે છે અને આજે જેને "દલિત" શબ્દ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમાં ગૌરવપૂર્ણ માનવીય ગરિમાના અર્થમાં, અસ્મિતાદર્શ અસ્તિત્વની સવિશેષ ઓળખના અર્થમાં વપરાઈ રહ્યો છે. ખાસ કરીને ડો. બાબા સાહેબની દલિત-સંચેતનાની કલ્પનાના અર્થમાં "દલિત" શબ્દ સાહિત્યમાં વપરાઈ રહ્યો છે.

નવયુગના અરુણોદયમાં દુનિયાને કાર્લમાર્ક્સ, ફ્રોઈડ, ડાર્વિન, ટોલ્સ્ટોય, બૂકર ટી. વોશીંગ્ટન, રાજા રામમોહનરાય, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, વિદ્યાસાગર, સવામી નાઈકર, મહાત્મા ફૂલે, મહાત્મા ગાંધી અને ડો. આંબેડકર જેવા મહાપુરુષો પ્રાપ્ત થયા. ભારતમાં બહોસમાજ, આર્યસમાજ, અને પ્રાર્થના સમાજ દ્વારા જાતિય પ્રથા સામે વિરોધ, સમાજસુધારો, ધર્મસુધારો, વગેરેની ચળવળ પ્રાપ્ત થઈ. પરિણામે માનવજીવન અને સમાજની મૂલ્યનિષ્ઠાઓ બદલાઈ. તો બીજી તરફ મહારાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને, ચક્રધર સ્વામી, તુકારામ, ચોખામેળા, કેશવસૂત જેવા સંતો અને સાહિત્યકારો મળ્યા છે. ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કબીર, બુદ્ધ અને જયોતિબા ફૂલેમાંથી વિદ્રોહની જ્યોત જલાવી. તેમણે પ્રવચનો, લેખો, પત્રો, વૃત્તપત્રો, પ્રવૃત્તિઓ, ચળવળો અને વિધિવિધાન દ્વારા દલિતોને એક નવીન દૃષ્ટિ આપી, દલિતોને અસ્તિત્વ અને અસ્મિતાનું ભાન કરાવ્યું. તેમની વેદનાને વાચા આપી. સમતા, સમાનતા અને બંધુતા સભર સામાજિક સ્વતંત્રતા માગી, શિક્ષિત બની, સંગઠિત બની, અન્યાય સામે સંઘર્ષ કરવાની ચેતના જગાવી, પરિણામે દલિતોને પોતીકા શબ્દો મળ્યા, જેમાં વિદ્રોહ હતો, ઈનકાર હતો અને વેદના હતી. તેને કેટલાક આંબેડકરી સાહિત્ય તરીકે પણ ઓળખવા લાગ્યા. ડો. જયોતિકર જેવા ઇતિહાસવિદ્ આ આંબેડકરી સાહિત્યમાં ૧૯૨૮થી 'દલિત સાહિત્ય' નો પગરવ શોધે છે, પરંતુ 'દલિત સાહિત્ય' જેવા શબ્દ મરાઠીમાં પ્રથમ વખત જ ૧૯૫૪માં મળે છે. ૧૯૩૫માં ડો. મુલ્કરાજ આનંદ 'The Untouchable' જેવી નવલ આપે છે જેમાં 'બખા' નામનું સફાઈ કામદારનું પાત્ર આવે છે. દક્ષિણમાં સ્વામિનાઈકર, મહારાષ્ટ્રમાં મહાત્મા ફૂલે અને ગુજરાતમાં મહાત્મા ગાંધીજીની અસર તળે લખાવા લાગ્યું. ગુજરાતમાં સુન્દરમ, ઉમાશંકર, રા.વિ. પાઠક અને મેઘાણી જેવા

માતબર ગજાના લેખકોએ દલિતો ઉપર લખવા માંડ્યું. જેમાં સહાનુભૂતિનું તત્ત્વ સવિશેષ હતું. અમેરિકામાં બૂકર ટી. વોશીંગ્ટન અને ડો. માર્ટીન લૂથર કીંગની નિગ્રો ચળવળને કારણે ‘બ્લેક લિટરેચર’ પ્રાપ્ત થયું. જેમાં કાળા લોકોના જીવન, તેમના ઉપર થતા શ્વેત પ્રજાના અત્યાચારો, અને સમાજમાં પ્રવર્તતા કાળા-ગોરાના ભેદભાદ વિશે પોતીકું સ્વતંત્ર સાહિત્ય સર્જાયું. બીજી તરફ મરાઠી ભાષામાં ‘દલિત સાહિત્ય’ ને નામે દલિતો વડે, દલિતો માટે અને દલિતો વિશે લખાવા માંડ્યું. જેમાં નિષેધ, નકાર અને વિદ્રોહના ભાવ વ્યક્ત થવા લાગ્યા.

દલિત સાહિત્યની વિભાવના:

દલિત સાહિત્યની વિભાવના સમજવા માટે મરાઠી દલિત સાહિત્યનો અભ્યાસ જરૂરી બને છે. દલિત સાહિત્યની અનેક વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

ડો. વાનખેડેની પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા:

“દલિત લેખકો દ્વારા, દલિતોના વિષયમાં લખાયેલ ક્ષોભકારી, વિદ્રોહકારી સાહિત્ય એટલે દલિત સાહિત્ય”^૩ વિદ્રોહકારી સાહિત્યની શરૂઆત કવિતાથી થઈ. કવિતામાં દલિતો ઉપરના અત્યાચારો અને વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓનો વિદ્રોહ બતાવાયો છે.

“આવા દલિત સાહિત્યને લેખક સૌનું સાહિત્ય કહે છે. જેમ “જૈન સાહિત્ય”, “સ્વામીનારાયણ સાહિત્ય”, “બ્લેક લિટરેચર”, “કચ્છી” કે “ગુજરાતી સાહિત્ય” જેવી સંજ્ઞાઓ આપણે પ્રયોજીએ છીએ અમે “દલિત સાહિત્ય” સંજ્ઞા પણ એક વર્ગવિશેષના કાર્યક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી છે. પણ છેવટે તો સાહિત્ય હોય તો તે “સૌનું” જ હોય છે, ભલે પછી એ કોઈ વર્ગવિશેષ દ્વારા સરજાયું હોય.”^૪

‘દલિત સાહિત્ય’ શબ્દમાં દલિત એ વિશેષણ નથી. પણ આખો શબ્દસમૂહ સામાસિક છે અને દલિતો દ્વારા પોતાની સંવેદનાઓ પ્રગટ કરવા સરજાયેલું સાહિત્ય એવો મધ્યમપદલોપી સમાસનો અર્થ જ એમાંથી ગ્રહણ કરવાનો રહે છે.

આજની દલિત સાહિત્યની સમજ મરાઠી દલિત સાહિત્યમાંથી જન્મી છે. જેમાં તીવ્ર સંવેદનશીલતા, સ્વાનુભૂતિની જીવંતતા, અભિવ્યક્તિની ઈમાનદારી, સામાજિક વિષમતા પ્રતિ વિદ્રોહ, વગેરે વિશેષતા અને સાથે મરાઠી ભાષામાં કવિતા, વાર્તા, આત્મકથાનક અને નવલકથા “દલિત સાહિત્ય” તરીકે પ્રસ્થાપિત બની છે.

“આમ મરાઠી દલિત સાહિત્યને પગલે પગલે ગુજરાતી ભાષામાં દલિત સાહિત્યનું પણ સર્જન થવા માંડ્યું છે. છેલ્લા દાયકામાં ગુજરાતી ભાષામાં દલિત સાહિત્યનો સર્જન વ્યાપ વિસ્તૃત બતતો ગયો છે.”^૫

અંગ્રેજી ‘કમિટમેન્ટ’ માંથી ‘પ્રતિબદ્ધતા’ શબ્દ મળ્યો છે. પણ દલિત કવિતા ‘પ્રતિબદ્ધ’ તો છે તેમ છતાં ‘દલિત’ સંજ્ઞા વધુ એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવી છે કે દલિતોમાં પીડિત-શોષિત-અછૂત-પછાત

તમામ સંદર્ભ છે. હિન્દુ સમાજમાં કાસ્ટ અને કલાસની બેવડી ગૂંચ છે. ત્હવેદના પુરુષસૂક્તમાં ‘વર્ગ’ અને ‘વર્ણ’ની કાવ્યમય કલ્પના જોવા મળે છે. ‘બ્રાહ્મણ મસ્તક અને પગ શુદ્ધ’. પછી ‘ચાતુર્વર્ણમયા સૃષ્ટિ’ કહીને પુરસ્કારવામાં આવે છે.

કન્નડ સાહિત્યમાં ઈ.સ. ૧૯૭૫ પછી વારાફરતી ‘દલિત’ નામની ત્રણ પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરી શ્રી બુદ્ધણા હિંગમિરેએ દલિત-આંદોલનના વિચાર કન્નડ વાડુ’મયમાં વહેતા મૂક્યા.

શ્રી હિંગમિરેથી પહેલા કન્નડમાં ‘નવ્યકાવ્ય’ (નવકાવ્ય)ના વાચરા હતા. નવ્ય કાવ્યનો પ્રારંભ ઈ.સ.૧૯૫૦માં પ્રો. વિ. કે. ગોકાક જેવા કન્નડ ખ્યાતનામ કવિએ કર્યો હતો. એમની કવિતા પર ટી.એસ. એલિયટનો પ્રભાવ હતો. દીન મુફલિસ અને નિમ્નાતિનિમ્ન સમાજના પછાત વર્ગો પ્રત્યે સહાનુભૂતિની ભાવના રાખી આ સમયના કવિઓએ કવિતાઓ લખી હતી. દા.ત. શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ અડિગનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ભૂમિગીતે’ (ધરતીનાં ગીત), શ્રી દ.રા.બેદ્રેની ‘તુત્તીન ચોલ’ (કાણી કોથળી) કવિતા તેમજ ‘નરખલી’, શ્રી ‘કુવેમ્યુ’ ની ‘કોગિલે’ (કોયલ) , ‘સોવિયેત રશિયા’, ‘શુદ્ધ તપસ્વી’ ઇત્યાદિ કાવ્યરચનાઓમાં આવો હમદર્દી ભાવ પ્રગટ થયેલો છે. ‘કદવેવુનાવુ’ (બાંધીશું આપણે) કવિતામાં એમણે દલિતોની સમસ્યાઓ અંગે ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમની ‘હસિ હુદ્દ હોદ્દે કોડુ અન્નવનુ’ (ભૂખ્યા પેટને અન્ન આપો) કવિતા પણ ભૂખથી ટળવળતા દલિતોનું કડુણ ચિત્ર સાકાર કરે છે. આ રીતે ‘નવકાવ્ય’ ના સમયમાં દલિતોમાં દુઃખ વ્યક્ત કરવાવાળી કાવ્યરચનાઓ મળી આવે.

કર્ણાટક રાજ્યમાં દલિત તેમજ દલિત-આંદોલનને પ્રચાર-પ્રસારની દૃષ્ટિએ અધિક વ્યાપક સ્વરૂપ આપી એને ક્રિયાશીલ બનાવવામાં ‘સંક્રમણ’, ‘શુદ્ધ’, ‘આંદોલન’ અને ‘પંચમ’ જેવી સાહિત્યિક તેમજ આંદોલનાત્મક કન્નડ પત્રિકાઓએ મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

દલિત સાહિત્યની શરૂઆત કરવામાં સમાજના બે વર્ગોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો : (૧) પોતે દલિત સમાજના અંગ હોવાથી સહન કરવી પડેલી વૈયક્તિક તેમજ પોતાના સમાજના અન્ય પાત્રોની દુઃખની અનુભૂતિઓ આપણા દૃદયને સ્પર્શી જાય એવી રીતે એમની જ બોલચાલની શૈલી અપનાવી દલિત સમાજના જ કવિ-લેખકોએ સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે. (૨) ઊંચ જાતિ-વર્ણના સાહિત્યકારો, જેમણે દલિત વર્ગનું જીવન તથા એમની સમસ્યાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવી એમનાં દુઃખદર્દને પોતાની કૃતિઓમાં સ્થાન આપ્યું.

પ્રથમ વર્ગમાં આવતા દલિત સાહિત્યકારોમાં શ્રી ચેન્નાણા વાલીકાર, સિદ્ધ લિંગાપ્પા ગોવિંદપ્પા, દેવનૂર મહાદેવ, કુંભવીર ભદ્રપ્પા, ઈંદુધર હોનનાપૂર, રમજાનદર્ગા, બગ રૂર રામચંદ્રપ્પા, મંગાશ્વર મુદલિયાર, બાલ રાજુ, શંકર કટગી, તેજસ્વી કદીમની વગેરે પ્રસિધ્ધ છે. આ જ વર્ગમાં ફરી જાતિ-મતભેદ થઈ ‘દલિત’ અને ‘બંડાયા’ એવી રીતે બીજા ભાગ પડ્યા છે.

બંડાયાના ખ્યાતનામ સાહિત્યકારો છે શ્રી રમજાન દર્ગા, ગંગાધર મુદલિયાર, બાલ રાજુ, શ્રીમતી સારા અબૂબાકર, પ્રો. બુદ્ધણા હિંગમિરે વગેરે.

ડો. ચેન્નક્ષણ વાલીકાર દલિત જ્ઞાતિના (વાલ્મીકિ જાતિ) હોવાથી એમની કાવ્ય રચનામાં આક્રોશ, આવેગ, દુઃખ અને પીડા જણાય છે. ‘મરદ મેલિન ગાળિ’ (વૃક્ષ પરથી આવતો પવન), એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ છે. એમનું વેશ્યાસમસ્યા પરનું ચર્ચિત સાટક છે – ‘કખ્યુ કગેગળુ.’ આવી રીતે કવિ, કથા-લેખક તેમજ નાટ્યકાર ત્રણેય દષ્ટિએ તેઓ પ્રસિધ્ધ દલિત લેખક છે.

વર્તમાન સમયમાં આવા વર્ગમાંથી આગળ વધી સંઘર્ષમય જીવન વિતાવી આપણા રાષ્ટ્રના પ્રસિધ્ધ થયેલા નેતા થયેલા ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરને પ્રેરણામૂર્તિ માની આરક્ષિત વર્ગોએ આત્મોદ્ધાર સાધવો જોઈએ એવો ચેન્નક્ષણનો ‘મવરૂ જ્ઞાતિગળ હાડુ’ માં (ત્રણ જ્ઞાતીઓનું ગીત) વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે. આંબેડકરને સંબોધી તેઓ કહે છે:

‘વિશ્વને એક સૂર્ય જેવું તું અમારું દાન છે,
તારા વિતતા કોઈ નથી તું અમારી પ્રીત છે.

... ..

આંખમાં હજુ તમ અમારાં તેજ આપો શુક્રદેવતા,
રક્ષા કરજે, આંબેડકર તું, બાળકો અહીં વિદેશી થયાં’

સિદ્ધલિંગપ્પા દલિતોમાં ‘હોલેમાદિગર’ (મોચી જ્ઞાતિ) છે એમ કહો ‘નન્ન જન ગળું’ (મારા સ્વજન) નામની કવિતામાં પછાત વર્ગના દુઃખ અને અન્યાય પ્રત્યે ક્રોધ વ્યક્ત કર્યો છે. ‘હોલે માદિગર હાડું’ (મોચીઓના ગીત) એમના કાવ્યસંગ્રહનું નામ છે. સિદ્ધલિંગપ્પા એ સ્ક્રૂટર-કાર ગાડીવાળા તેમજ બંગલાવાળા સમાજને ઢોંગી, દુષ્ટ અને સ્વાર્થી કહી પોતાની અસ્વસ્થતા કવિતા વડે વ્યક્ત કરી છે. પોતાની જ્ઞાતિઓની વેદના તેઓ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

‘ક્ષુદ્રાથી ટળવળતા પણ માથા પર પથ્થર લઈ
ગાળો ને લાત સહી જીવે છે મારાં સ્વજન
હાથ જોડી કાકલૂદી કરી (જમીનદારોનાં) પગે પડતાં
ભકતોનાયે ભકત છે મારા સ્વજન’

‘ઓદુ પદ’ (એક ગીત) કવિતામાં નેતાઓ, રાજકારણીઓ અને સંપૂર્ણ સમાજ પ્રતિ કવિનો ક્ષોભ વ્યક્ત થયો:

‘આપણે બધા ઈશ્વરનાં બાળકો’ એમ કહે છે
અછૂતને જોઈ સાપ જોયો હોય તેમ ગભરાય છે.
હોટલ, ફૂવા, ઘરથી અમને દૂર રાખે છે.

... ..

‘અમે ઉગાડીએ એ ખાઈ અમારા શ્રમ પર જીવે છે,
અમે માત્ર અણગમતા છીએ.

અછૂત, મોચી કહેવાનું છોડી, 'હરિજન'
એમ કહી હસે છે...'

આ કવિતામાં પ્રારંભ અને અંતમાં સમાજે આપેલી ગાળોનો ઉલ્લેખ છે.
ઇંદુધર હોજાપૂર દલિત કવિતાઓમાં એક પ્રભાવશાળી તેમજ પ્રખર કવિ તરીકે ગણાય છે. 'બંડપ' (વિદ્રોહ) એમનું પ્રસિધ્ધ કાવ્ય સંકલન છે.

‘અમે અમારો દેહ ને માંસ વહેંચી નાખ્યું છે,
ટુકડા-ટુકડા કરી વહેંચી કાઢ્યું છે
મારી મા, બાપા, ભાઈ-બહેન
બધાએ અંગહીન થઈ
બળાત્કારથી અંગઅંગ બળી ગયું છે.’

ધર્મના નામે દાંભિકતા જાળવતી આપણી પરંપરા અને માનવતાની વાતો કરી અમાનવીય અત્યાચારો કરતો આપણો સમાજ બંને પ્રત્યે વ્યંગાત્મક શૈલીમાં 'ઈડિયા મત્તુ દલિત' (ભારત અને દલિત) કવિતામાં આ કવિએ પોતાનો તીવ્ર આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો છે.

‘ભવ્ય પરંપરાની બ્રાહ્મણીઓએ
બૂજર્વા સમાજવાદીઓએ
ષંઢરાજાધિરાજ માર્તડ છે.

ખૂન યોજયા છે આ સુધારાવાદીઓએ’
પછી બધાથી દબાઈ જઈ ચૂપ રહીશ એવો દલિત હું નથી એમ પણ એ આવેશમાં કહી દે છે.

“શોષકના ઉચ્છ્વાસમાં ભગવદ્ગીતા શોભતી નથી,
દાસતાના પોષાકને દાસકીર્તન શોભતું નથી.”

કન્નડ દલિત સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન:

(૧) સૈકાઓથી પછાત રહેલા, શિક્ષણપ્રચારથી જાગૃત થયેલા દલિત વર્ગનું સાહિત્યક્ષેત્રમાં થયેલું આગમન આવકારવા યોગ્ય છે. (૨) ભાષાશૈલીની દૃષ્ટિએ પરંપરાગત, સાહિત્યિક તેમજ શિષ્ટ ભાષાને (તિલાંજલિ આપી દલિત સાહિત્યે સ્વાભાવિક બોલીનું નિરંલકૃત રૂપ અપનાવ્યું છે, આ ભાષાની વિશેષતા છે. જીવનની આભદ્રતા, નઝનતા અને દરિદ્રતાના સ્તર સુધી લઈ જતી ભાષાને લીધે દુનિયામાં પવિત્રતા અને સાત્વિક તત્ત્વોનો અભાવ થયો હોય એવો આભાસ થાય છે. (૩) દલિત સાહિત્યમાં ક્ષોભ અને ક્રોધનું લક્ષ્ય છે કે અમીરવર્ગ પ્રત્યેનો આક્રોશ એ તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

‘દલિત સાહિત્યના તટસ્થ અભ્યાસી તરીકે એક સત્ય આપણે સ્વીકારવું પડશે કે માનવી તરીકે સ્વમાનભર્યું જીવન જીવવાનો હક દલિત-વર્ગને મળી જાય તે માટે સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન લાવવું જરૂરી છે. અહિંસા, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમના માર્ગે જ એવું પરિવર્તન સંભવી શકે’ ૬

દલિત સાહિત્યની વિભાવના સમજવા માટે કન્નડ સાહિત્ય ઘણું ઉપકારક નીવડયું છે.

શરૂઆતના દલિત સાહિત્યમાં જે તીવ્ર અભિવ્યક્તિ, ભાષાનું ખરબચડાપણું, શબ્દને અભિપ્રેત દિશામાં પલોટવાની શક્તિ તથા ખાંચાખૂંચીવાળું માળખું-જેવા લક્ષણો હતાં તે આજે પણ છે. દલિત સમાજનું શોષણ અને તેની સામે વિદ્રોહ વ્યક્ત કરીને દલિત સર્જકોએ પોતાના સમાજના પ્રશ્નોને વ્યક્ત કર્યા છે. દિનપ્રતિદિન દલિત સર્જકો ઉમેરાતા દલિત સાહિત્ય સમૃદ્ધ સાહિત્ય બન્યું છે. નવોકદીત સર્જકોનો અભિગમ પણ દલિત સાહિત્યને વેગવંતું બનાવવામાં મહત્વનો છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ:

૧. “સમાજમિત્ર” “દલિત સાહિત્ય: એક અવલોકન” - ભી.ન.વણકર

એપ્રિલ ૧૯૮૬ પૃષ્ઠ ૫૭

૨. ‘એજન’ પૃષ્ઠ ૫૭

૩. ‘પ્રત્યાયન’ ભી.ન.વણકર-પૃષ્ઠ ૮

૪. ‘પ્રત્યાયન’ (ભી.ન.વણકર)

‘સામાજિક નિસ્ખતને તાકતી સમીક્ષા’-ડૉ. સતીશ વ્યાસ-પૃષ્ઠ ૮

૫. ‘પ્રત્યાયન’ ભી.ન.વણકર-પૃષ્ઠ ૧૫-૧૬

૬. ‘તાદર્થ્ય’-મફત ઓઝા, ‘કન્નડમાં દલિત સાહિત્ય’

શ્રીમતી મંગલ દેસાઈ વર્ષ ૩, અંક ૪, નવે. ૮૮, પૃષ્ઠ ૩૭

વિશેષ વાંચન :

૧. બહુજન સાહિત્ય સંપાદક: યશવંત વાઘેલા

૨. ‘વાચા’ (સામાયિક) તંત્રી: નિરવ પટેલ

૩. ‘હયાતી’ (સામાયિક) સંપાદક: મોહન પરમાર, મધુકાન્ત કલ્પિત

કડી સોનાની દડી
ભારતીબેન આર. પ્રજાપતિ
મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ
જીતેન્દ્રસિંહ ડી. વિહોલ
મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા, ઇતિહાસ વિભાગ

લંડનવાસીઓ પોતાના નગરપ્રેમને **Dear Old London** (અમારું પ્રિય લંડન) એવા સંબોધનથી વ્યક્ત કરે છે. તે જ પ્રમાણે કડી નગરીનાવતનીઓ પોતાનો નગરભાવ 'કડી સોનાની દડી' એવી અલંકૃત ઉપમાથી અભિવ્યક્ત કરે છે.

આનર્તના પુરાણાં નગરો આનર્તપુર, અણહિલ પાટક, સિધ્ધપુર વગેરેની જોડીનું કટિપુર પણ છે. એટલે મહાકાળના પ્રબળ પ્રહારો આ ઐતિહાસિક કટિપુર (કડી) નગરીએ પણ સારી રીતે ખમ્યા છે, સહ્યા છે, છતાં આજે કડી નગરી હજી જીવંત છે. અલબત્ત એનો પુરાણો ઝળઝળાટ આજે ઝાંખો પડ્યો છે, એના મહેલો ખંડેર બની આસુંસારે છે, એના પ્રાચીન ઉદ્યોગો અસ્ત પામ્યા છે, એનું વીરત્વ ઓછરી ગયું છે, છતાં કડીએ નવા યુગપલટામાં પોતાનું અગ્રસ્થાન સાચવી રાખ્યું છે. કડીના બુધ્ધિમાનો, વિદ્વાનો, કલાકારો અને સાહસિક વ્યાપારીઓએ મુંબઈ રાજ્યમાં ભારતમાં અને સાગરની પેલે પાર સુધી કડીની કીર્તિની પતાકા ઊંચી ફરફરતી રાખી છે. અને હજીયે રાખે છે.

ગુર્જરો તેરસો વરસ મિહિર ભૌજના સમયમાં (ઈ.સ. ૬૪૧) પંજાબના પુયુદ્ધથી જોધપુર, જોધપુર થી અર્બુદાગિરિ અને અર્બુદા થી સારસ્વતમંડળમાંસરસ્વતીના મુખ પાસે આવીને સ્થિર થયા. તે કાળના ગુર્જર દેશમાં કાન્યકુબ્જ (કનૌજ) પ્રતિસ્થાન (કાશી), જેજાભક્તિ (બુંદેલખંડ), સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છનો સમાવેશ થયો હતો.

હાલની ગુર્જરભૂમિ (ગુજરાત) ૧૧૭૪ સુધીમાં યોજાઈ તે પહેલાં તેનો સીમા-પ્રદેશ હાલના બૃહદ્ ગુજરાત, રાજપૂતાના અને માળવા સુધી વિસ્તરેલો હતો. ૭૨૫માં ગુર્જર દેશ પર મુસ્લિમોના આક્રમણ થયો, પછી ઈ.સ. ૯૧૫ થી ૯૪૦ સુધીમાં કર્ણાટકનારાષ્ટ્રકુટોના બે હુમલાઓથી ગુર્જર દેશનું પહેલું સામ્રાજ્ય તૂટ્યું અને પ્રતિહાર સમ્રાટોનાખંડિયાઓનાંરાજ્યમાંવહેંચાઈ ગયું. ભોજના મૃત્યુ પછી (ઈ.સ. ૧૦૫૪) ગુર્જર દેશનું બીજુંસામ્રાજ્ય સખળડખળ બની ગયું. સિધ્ધરાજજયસિંહે વિ.સં. ૧૧૯૧ માં માળવા જીતી પુનઃગુર્જર દેશનું સામ્રાજ્યસ્થાપ્યું. પરંતુ ૧૧૯૭માં આભુ પાસે ભીમદેવ બીજાની સેના કુતુબુદ્દીનચૌબકના હાથે પરાજય પામી. તેનો થયેલો કારી ધા કદીયેરૂઝાયો નહિ. ત્યારથી ગુજરાતની લડાયક શક્તિ ઢીલી પડી તે પડી, ગુજરાતના વ્યવસ્થિત જીવનમાં તે વખતથી અવ્યવસ્થા પ્રવેશી, તે હજી સુધી ચાલુ જ રહી છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સાંસ્કારિક મહત્તાના માપદંડ તેની કવિતા અને સ્થાપત્ય ગણાય છે. એ કવિતા ભોજનામૃત્યુથીકરમાતી ચાલી અને પ્રાચીન ગુજરાતનું ભવ્ય સ્થાપત્ય મ્લેચ્છોના હાથે તૂટતું ગયું.

આ ઐતિહાસિક ઘટમાળમાંકડીએયુધ્ધોનાં ખૂબ ખૂંદણાં જોયાં. ઈ.સ. ૧૩૪૭ માં મહંમદ તયલખ અને મલિક તોધાન કડી આગળ જંગેયડયા, તેમાં તોધાન હારી સિંધ તરફ નાઠો. બહાદુરશાહના મરણ પછી ઈ.સ. ૧૫૫૪માં અમીરોએ અંદરોઅંદર લડીવડીને તેના મુલકની વહેંચણી કરી લીધી, તે વખતે ઇતિમાદખાનનાફાળે કડી ગયું. તેની સામે થઈ શેરખાનફોલાદીએદિલ્હીનાઅકબરશાહથી રિસાઈને ગુજરાતમાં આવેલા મિરજાઅશરાફુદીનની સાથે મળીને ઇતિમાદનેકડીમાંથીનસાડયો, ત્યારથી શેરખાનફોલાદીકડીમાં રહેવા લાગ્યો. તે પછી તેમની માંહેમાહેલડાઈઓ શરૂ થઈ. ૧૫૭૩માં દિલ્હીનો બાદશાહ અકબરડીસા આવ્યો; તેણે ફોલાદીનીફોજોને ઘેરી લીધી. આ વખતે બાદશાહી ફોજ કડી આવી. ઈ.સ. ૧૬૦૬માં દિલ્હીવાળોમિરજાબદલાઈને લાહોરી સૂબાગીરી પર ગયો અને જહાંગીરના સમયમાં ગુજરાતનો સૂબેદાર સૈયદ મુરતઝાખાનબુખારી થયો. તેણે કડીનાકિલ્લાનેસમરાવ્યો તથા અત્યારે જે ભાગ કોટ તરીકે ઓળખાય છે તે ઘણો સંગીન તથા મજબૂત કોટ ફરીથી યણાવ્યો. તેના મુખ્ય દ્વાર પરની લાંબી આરસ તક્તીમાં પોતાની નામના કાયમ રાખવા માટે શિલાલેખ કોતરાવીને મૂક્યો. તેમાં તેણે ફારસીમાંલખાવ્યું છે કે:

આરાશયે મલેક મુર્તુઝાખાન, પૈરાના ફરે શહેર ચારી,
ઈકબાલ આજ દસ્તેબુર્દનેગશ, દર મોઅરકા કદ પાયદારી;
તરજાકેઝમાનાખસ્ત એ કર્દ બગીરફતબુજુજમ વ પાસદારી,
ભર લવચ્યેતીભ એ અશનવીશતા, તારીખે એ કિલ્લેબુખારી.
૧૦૧૮ હીઝરી.

'મિરાતેઅહમદી' માં એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર આમ આપ્યું છે:

**Murtazakhan the Empire's splendour
pride of the realm The faiths defender.
His is the banner Fortune raises,
Earning the mead of all men's praises
His is the sword, and by his pen
Strong is the faith of muslim mem
whenever fate's decrus oppress
His is the name the people bless
His is the writing o'er there walls,
Bokhara's fort' the date recalls '**

મુર્તુઝાખાન જે મુગલ સમ્રાટની પ્રતિભા, રાજ્યની મહત્તા અને ઈસ્લામનો રક્ષક છે, તેના ધ્વજ નીચે સમૃદ્ધિ વિપુલ બની અને તમામ માનવીઓ પાસેથી તેણે કીર્તિગાન પ્રાપ્ત કર્યાં. એની જ તલવારે તથા કલમે મુસ્લિમોમાંમઝહબીશ્રદ્ધાનેદઢતર બનાવી છે. જયારેજયારેબદનશીબીના દમન ડોકિયા કરે છે,

ત્યારે ત્યારે આમ પ્રજા એના ગુણાનુરાગ ગાઈ તેને યાદ કરે છે. તેણે જ આ દિવાલ ઉપર 'બોખારાનો કિલ્લો' એ પક્તિઓલખાવી છે ને તે સમયને યાદ કરે છે. આ કિલ્લો હિ.સ. ૧૦૧૮ માં બંધાયો હતો. (૧, શ્રી કનૈયાલાલમુનશીના **The Glory that was Gurjardesa.**)

કડી શહેરને ફરતોઈંટોનો દુર્ગ જવામદ ખાનની સૂબાગીરી દરમિયાન સફદરખાન બાબીએ બંધાવ્યો હતો.

૧૬૫૨ માં શૈસ્તખાન બીજી વખત ગુજરાતનો સુબો થઈને આવ્યો તે વખતે શાહી ફરમાનથી ઘોડેસ્વારોનો દરમાયો થડાવવામાં આવ્યો. તેથી લશ્કરી સ્વારોમાં બેદિલી વ્યાપી અને તેઓ બખેડા કરવા લાગ્યા. આ પરિસ્થિતિમાં ચૂવાળના કોળીઓ આઝમખાનના ગયા બાદ કડી, વિરમગામ, અમદાવાદ, ધોળકા વગેરેમાં લૂંટો કરવા લાગ્યા હતા. તેમને દબાવીનેશૈસ્તખાને બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

(જુઓ 'ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ' અને 'મિરાતેઅહમદી')

પાછળથીમરાઠાઓના આક્રમણ ગુજરાત ઉપર શરૂ થયો ત્યારેદામાજીરાવ બીજા (ગાયકવાડ) અને જવામદખાન બાબીની વચ્ચે ઈ.સ. ૧૭૫૩ માં યુદ્ધ થયું. તેમાં ભાબીને રાધનપુર મુલક મળ્યો (ઈ.સ. ૧૭૫૭). દામાજીરાવનું મૃત્યુ ૧૭૬૮ માં પાટણમાં થયું. એ દામાજીરાવ વડોદરા છોડી જ્યારે જ્યારે પૂના જતા ત્યારે ત્યારે વડોદરા રાજ્યનો કારભાર રંગોજીરાવ અને દામાજીનો ભાઈ ખંડેરાવ ચલાવતા. પાછળી તેમની વચ્ચે તકરારો શરૂ થઈ. તેથી

દામાજીરાવે ખંડેરાવને બોરસદ તથા નડિયાદ તાલુકાની સ્વતંત્ર માલીકી આપી. તે પછીથી તેને એવી શરતે કડીની જાગીર આપી કે, જરૂર વખતે તેણે ગાયકવાડ સરકારને ૪૦૦ ઘોડેસ્વારની મદદ આપવી. એ ખંડેરાવ ૧૭૮૫ માં મૃત્યુ પામ્યા, તેથી તેમનો પુત્ર મલ્હારરાવ કડીની ગાદીએ આવ્યો, તે વખતે ઘોડેસ્વારોની મદદને બદલે તેણે દર વરસે એક લાખને વીસ હજાર રૂપિયા વડોદરાના ગાયકવાડને ખંડણીના આપવા, એ ફેરફારી મલ્હારરાવને ગમી નહિ.

વડોદરાની ગાદીએ તે વખતે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ હતા. તેમનો પુત્ર કાનોજી પિતાની વિરૂદ્ધ તોફાનો કરતો. તેની સાથે કડીના જાગીરદાર મલ્હારરાવે દોસ્તી કરી. તેથી રીસે ભરાઈને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે કડી ઉપર ચડાઈ કરી. તેમાં છેવટે મલ્હારરાવની હાર થઈ અને વડોદરાને દંડ તરીકે રૂપિયા પાંચ લાખ પચાસ હજાર તથા રૂપિયા સવાલાખની વાર્ષિક ખંડણી આપવી એ શરતે સુલેહ થઈ. તે વખતે કડી, દહેગામ તથા કપડવંજ તાલુકા મલ્હારરાવની પાસે રહ્યા.

અમુક વખત સુધી મલ્હારરાવ ગાયકવાડના તાબામાં રહ્યો, પરંતુ ગોવિંદરાવના મૃત્યુ પછી ઈ.સ. ૧૮૦૦ માં વડોદરાની ગાદી ઉપર તેનો પુત્ર આનંદરાવ આવ્યો ત્યારે આરબોને પગાર નહિ મળવાથી તેઓ તોફાને ચડ્યા, તે તક સાધીને કડીના મલ્હારરાવે ફરીથી વડોદરા સામે બંડ ઊઠાવ્યું. તેથી સેનાપતિ બાબાજીને લશ્કર લઈને તેની સામે મોકલ્યા. અમદાવાદ આગળ મલ્હારરાવ અને બાબાજી વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. છેવટે દિવાન રાવજીએ ચોર્યાસી પરગણું અને સુરતની ચૌથ આપીને અંગ્રેજોની મદદ લઈ, મેજર

વોકરની લશ્કરી મદદ તથા મેલી રમતૌથી મલ્હારરાવને હરાખ્તલ, તેના બદલામાં અંગ્રેજોનું બે હજાર સૈનિકોનું લશ્કર વાર્ષિક રૂ. ૭, ૮૦, ૦૦૦ આપીને રાખવાનું ઠરાવી, તે પેટે પોળકા, નડિયાદ, વિજાપુર અને કડી અંગ્રેજોને આપવા પડ્યાં, આમ ગાયકવાડી ઘર લડાઈએ અંગ્રેજોની ગુલામી ખરીદી! અને ઈ.સ. ૧૮૦૯ માં મેજર વોકર બ્રિટિશ સલ્તનતના પહેલા રેસીડેન્ટ તરીકે વડોદરામાં કાયમ થયો.

આ બીજા બેંડ પછી ગાયકવાડે મલદારરાવની બધી જાગીરદારી ખાલસા કરી તેને સાલિયાણું ભાંચી આપી, નડિયાદમાં રાખ્યો. તેમ છતાં મલ્હારરાવ નડિયાદથી છટકી કાઢિયાવાડ ગયો અને ત્યાંના કેટલાક ઠાકોરોની મદદથી ગાયકવાડની સામે ત્રીજી વખત ભંડ કર્યું. પારી નજીક એ વખતે લડાઈ થઈ, તેમાં મલ્હારરાવ હાર્યા, પછી તેને કોઈએ આશરો ન આપ્યો એટલે પોતાના ડંકા-નિશાન પડતાં મૂકી તે પોતાના પુત્રની સાથે પાલિતાણાના ડુંગરોમાં ભરાયો અને ત્યાં દીન-હીન દશામાં તેનું મૃત્યુ થયું.

આ મલ્હારરાવ સાહસિક, ખટપટી અને મર્દ હતો. તેથી તેને અંગ્રેજોની કુમક અને દગાખોરીથી હરાવી, પકડીને નડિયાદ લઈ ગયા, તે વખતે કડીની જનતા તેને યાહતી હતી, તે દર્શાવવા કોઈક અનામી કવિએ ગરબો જોડ્યો અને તે આજ સુધી સુપ્રસિધ્ધ છે :

દાતલ લોટો જળે ભર્યા છે, દાતણ કરતા જાઓ રે મલ્હારરાવ !

શહેરનો સૂબો ક્યારે આવશે રે ?

મલ્હારરાવની આ બંડખોરીને કારણે કે ગમે તેમ, પણ વડોદરાના ગાયકવાડની કડી તરફ ત્યારથી ઈતરાજી થઈ. કડીના કોટ, કિલ્લાને મહેલોને પડીને ખંડેર થવા દીપા; કડીનો વિકાસ થાય તેવા પગલાં ભર્યા નહિ અને વિલિનીકરણ પહેલા (૧૯૦૨ માં) કડીને પ્રાંતની પાટનગરીમાં મહાલતા નામોશીભર્યા દરજ્જે ગબડાવી પાડી !

આ ઉપેક્ષિત કડી નગરીને નિહાળી, કડીના જ એક કવિએ આજથી ત્રીસ વરસ પહેલાં 'ખંડેરના આંસું' નામનું આવું કડુણ કાવ્ય લખીને ગાયું છે કે :

અંગે થાવ ઘણા પડ્યા, અવવવો છંદાઈ કે કે ગયા,
શક્તિ બૈશ રહી નહીં શરીરમાં, જખ્મો બધા જૈ રહ્યાં;
યોધ્યો કો રણક્ષેત્રથી દૂર પડવો, ભુલાય સાથી થકી,
એવા ક્ષત્રિ સમી દશા તુજ બની, પ્રાચીન નગરી કડી !
ખેડ્યાં સાહસ ખૂબ પત્ત કરીને, વિદેશ ને દેશમાં,
કામ્યો લાખ કરોડ, નામ રળિવો, ખામી નહીં લેશ જ્યાં;
કિન્તુ હાલ હવાલ એ બની ગયો, કુછંદ નાદે ચડી,
એવા વૈશ્ય સમી દશા તુજ બની, પ્રાચીન નગરી કડી!
વિદ્યા ખૂબ રખ્યો ભૂમી ભમી બયે. વિદ્વાન માંહી ખપ્યો,
ને પામ્યો વશકીર્તિ લાભ જગમાં, વિવાદમાં ના ડગ્યો;

છોડયો વિદ્રદસંગ નિજ મદમાં, બુધ્ધિ કટાઈ ગઈ,
એવા પંડિત શી દશા તુજ બની, પ્રાચીન નગરી કરી !
તારાં મહેલ અટારિયો પડી રહ્યાં, લૂણા ચડયા દુર્ગને,
શસ્ત્રોના ખખડાટ સૌ સમી ગયા, વિસ્મર્ણ પૂલિ તળે.
જે હર્ષે પગ મૂકતાં ભલભલા, 'ભૂપાળ ભે' પામતાં.
હોલાને વનવાગલાં ચિબરીના, ના ! આજ છે વાસ ત્યાં !
ચિત્કારો શબ ચૂંથતા કરી રહે, પ્રાણી શિકારી વને,
ખંડેરો તથ એમ શોક કરતાં, ચિત્કાર ઊડા કરે;
નેત્રો બારી સમા અરે ! રડી રડી, આ જીર્ણ ખંડેરનાં :
કંપાવે કરૂણાભવાં દિલ કુણાં, આ દરવ જોનારનાં !
તારાં સાહસ, શૌર્ય ને પશકથા, ભડકા સમાં ભૂતના,
જવાલા ખૂબ જલાવીને બની ગયાં, વિલિન અંધારમાં ;
ભાવિ આ તુજનું કડી નીરખતાં, રોમાંચ અંગે થતાં;
હીમાળું પવન કરે ત્યમ સહુ, અંગાંગ થીઝી જતાં !

જોકે કવિઓ ઊર્મિલ અને લાગલી-તરબોળ હોય છે એટલે એમને આથમી ચૂકેલા કડીના ભવ્ય ભૂતકાળને યાદ કરતાં રોમાંચ થાય અને તેમના અંગોગ કડીના ભાવિની આસપાસ ફરી વળેલા ધુમ્મસને જોઈએ ઠરી જાય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કડીની જન્મસિધ્ધ મહાનતાને જોનારાઓને નિરાશાવાદે ઘેરી લીધા નથી. તેઓ ઇતિહાસ પ્રસિધ્ધ કડીના ભવ્ય ભૂતકાળના અનુસંધાનમાં ઉદયોન્મુખ આશાવાદ સેવે છે.

એ આશાવાદ કેવળ કાલ્પનિક પણ નથી. આથમી ગયેલા યુગમાં કડીના સૂબા જે સ્વમાન અને સ્વાપીનતાની ભાવના વિલસતી હતી તેવી જ ઉત્કટ ભાવના આજેય કડી વાસીઓના હૈયામાં ઉછળી રહેલી છે. રેલ્વે આવી તે પહેલાં કડી, ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં ઘણાં નગરોને પગ રસ્તાની કડીઓથી જોડનાર મધ્યવર્તી કેન્દ્ર હતું. આ સમૃદ્ધ નગરીની આજુબાજુ પુરાણી સમૃદ્ધ શોભા અને સંસ્કારના વાહકરક્ષક એવા એ ત્રિપુટીપુષ્ટ, કુંડલપુર, રાજપુર, કરણનગર, છત્રસાલ, દેસલનગર વગેરે પરાં હતા. રેલગાડી થવાથી કડી બાજુ પર હડસેલાઈ ગઈ છે, છતાં તેના જૂના ઉપનગરો નવીન પ્રકારે જમાનાની અસર નીચે વિકસી રહ્યા છે.

કડીની નગર રચના આર્યસંસ્કૃતિની સ્વાગત ભરી ભાવનાના પાયા ઉપર થઈ છે. જનતાનાં ધર્મ, ભક્તિ, સંસ્કાર તથા વાણિજ્યના વાહક મેળાઓ અને ભજારો કડીના ઉપનગરોને ત્રિજયાએ રાખી, કડી નગરને કેન્દ્ર સ્થાને દોરાયેલા વર્તુલ સમા અત્યારે પણ પોતાની પરંપરા જાળવી રહ્યાં છે.

ભૂતકાળમાં કડી પરગણામાં ૨૮૨ ગામોનો સમાવેશ થયો હતો. આજે કડી તાલુકાના તાબામાં ૧૨૨ ગામો જ રહ્યાં છે. બાબીરાજમાં કડી પ્રગણાનું મહેસુલ ૫,૫૮૦૦,૮૭૨ દામ જેટલું હતું, આજે કડીની નગરપાલિકાનું જ વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ જેટલું છે અને તાલુકાનું રૂ. ૪,૬૩,૨૭ છે.

તે વખતે કડીના ફોઝદાર ૪૦૦ થોડેશ્વારો સાથે કડી તથા ચુંવાળની રક્ષા કરતો, અલુવા-સાદરાના ચાણાના નાનકડા કિલ્લામાં ૧૦૦ સ્વારો રહેતા. પેથાપુર તથા પિલવાઈ ચાણામાં ૧૩૦ સ્વારો રહેતા. (પિલવાઈમાં ઇંટનો પોતાનો કિલ્લો હતો, પણ પાછળથી ત્યાંના જમીનદારે તોડીને દુકાનો બનાવી દીધી). કલોલમાં ૧૦૦, ઓરંગમાં ૧૦૦, સુણસરમાં ૬૦, બાવળમાં ૧૦૦, ખોરજમાં ૧૦૦, ગોઝારિયામાં ૧૦૦, હારિજ મહેસાણામાં ૨૦૦, પાનસરમાં ૫૦ અને વસાઈ દાભલામાં ૨૦ પોડેસ્વારો રહેતા. આ તમામ થાણાં કડી ફોઝદારના તાબામાં હતો.

કડીના મહેલો અને કિલ્લાઓ અત્યારે ખંડેર બની ગયા છે, એની ટંકશાળમાં હવે સિક્કા પડતા નથી; અને તોપખાના તૂટી ગયા છે, એની રાજગઢીમાંના પ્રલંબ ભોયરા તેની તમામ કળા કારીગરી અને સમૃષ્ઠિ સાથે ભોંયમાં જ ભંડારાઈ ગયાં છે, એની લશ્કરી પલ્લણો વિના સૂની પડેલી પાયગાઓ અને છાવણીઓ પડીને ભોંયભેળી થઈ ગઈ છે. એની મધ્યસ્થ તુરંગના જૈલખાનામાં આજે નગરના ભાવિ નાગરિકો પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ લઈ, યુગપલટાની ઘેરી અસરના મૌન પોકારોથી સ્વાધીન ભારતની સરકાર વિદ્યા જેવી પરમ દૈવતશાળી અને સર્વધનોમાં પ્રધાન એવી દેવીને શક્તિને તુરંગીમાં પુરીને ગૂંગળાવી રહી છે; તેની છડી પોકારી રહી છે. એની સાતમાળની રાજહવેલી લુંટી તૂટી, ત્યક્તા નારીની જેમ ઉપેક્ષિતા બની આંસુ સારી રહી છે, એ ચોરાશી બારીવાળો મહેલ, 'ભુપતો'ના હસ્તે તમામ લક્ષ્ડકામથી ઘૂંટાઈ નલકડી બની, નિશ્વાસ નાખતો, મરામત માગતો રડી રહ્યો છે. એના બધા દરવાજા-ફત્તેહ દરવાજો, લાલ દરવાજો, હનુમાન દરવાજો અને નવા ફૂવાનો દરવાજો-તૂટી વિસ્મૃતિ પૂળમાં દટાતા જાય છે ! એક માત્ર રહેલો જૂનો અમદાવાદી દરવાજો નવું રૂપાંતર પામ્યો છે અને ધૂમટિયો હવે નગરપાલિકાની બેઠક બન્યો છે.

પુરાણા ઉદ્યોગથી ધમધમી રહેલી કડીના સરોવર કિનારા આજે રંગાટી ઉદ્યોગના અવસાનથી શુનકાર બની રહ્યા છે, રાજસેનામાં અશ્વદળો માટે બનતી ચામડાની સામગ્રીઓ અદ્રશ્ય થતાં એ ઉદ્યોગ અદ્રશ્ય બની ગયા છે. બંદૂકો, તેની ગોળીઓ, શિરોહીનો, પાન પેટીઓ બનાવનારા લુહારો પણ હવે તો એ ઉદ્યોગની સાથે ભૂતકાળમાં વિલિનીકરણ પામી ગયા છે. આતસભાજીઓ બનાવનારા વહોરાજીઓ ધીરે ધીરે ઓછા થતા ગયા છે, એની પીંજણની તાંતોનો ઉદ્યોગ કેવળ અટકીને લોપ થઈ ગયો છે. એનો શેરડી અને તજજન્ય ઉદ્યોગ કેવળ વૃદ્ધ પુરૂષોની વાતોમાં જ વધી રહ્યો છે. વનસ્પતિ તેલના જોરદાર વ્યવસ્થિત આક્રમણથી કડીનો પીનો તળપદો વ્યવસાય પરાભવ પામી રહેલ છે. એની હાથશાળો ઉદ્યોગની સ્પર્ધામાંથી બચવા ખૂણાખાંચરા શોષતા કવચિત્ ડોકિયાં કરતી નજરે પડે છે. સરકારની અંકુશનીતિથી કડીનું સુવિખ્યાત દાણાપીઠ પોતાના ખોરવાઈ ગયેલા વ્યવસાયને જેમતેમ જિવાડી રહેલ છે. એનો ધીવટો અસ્ત

પામી ગયો છે. એના કાપડ બજાર પર સરકારની અણઘડ નીતિએ મૃત્યુનો હાથ ફેરવી દીધો છે. એનું રંગાટી કામ કડીને છોડી જવાથી છીપા, ભાવસારો પોતાનો પરંપરાગત ધંધો છોડી જયા રોજી-રોટી મળે ત્યાં રોકાઈ ગયા છે; એના ગંજબજાર અને કુંડીબજાર, નાણાવટ અને ચોકસીબજાર ભૂતકાળના ટંકરાણ વંકરાળ પડછાયા જેવા જીવન ઢસડી રહ્યા છે, એનું શાકબજાર સારું ચાલે છે, પણ શાકભાજીના મૂળ ઉત્પાદક ખેડૂતોને માટે તો ઘણી વખત એ ભારે ખોટનો ધંધો થઈ જાય છે!

પ્રાંતની પાટનગરી મટી જવાથી વસતિ અને કમાણીની કડીમાં ઓટ વરતાય છે, પણ મકાનો ખાલી રહે છે, તેથી ગામમાં ખંડેર વધતાં જાય છે. કાપડની એક મિલ જે કડીની શાન હતી તે હવે વસવાટમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. મધ્યમવર્ગ ખૂબ ઘસાતો જાય છે. પત્રાળા પડિયા અને કાલાં ફોલવાનો દિન પ્રતિદિન દુર્બળ બનતો જતો ધંધો જ હવે માત્ર તેને ભાગ્ય રહ્યો છે.

કડીનું ઇતિહાસપ્રસિધ્ધ ખાખી બાવાનું મંદિર અને જ્યોતિયારનું પ્રાચીન શિવાલય રાજયાશ્રમ જતાં મૂળની જાહોજહાલીના હાડપીંજર બની નિશ્વાસ નાંખી રહ્યા છે, ન્યાયદાન કીર્તિમંદિર સરખા ખાખચૌક પાછળના બે મિનારાનો ઇતિહાસ સુધ્યાં હવે તો દંતકથા બનીને વિસરાતો જાય છે. કચકડાની પટ્ટીથી મહાત બનેલી ગુજરાતી-ઉર્દૂ રંગભૂમિની જીવંત કલામૂર્તિઓસમી ત્રાગાળા કોમનો વ્યવસાય ચુંથાઈ ગયો છે. હજી એમની ભવાઈઓ પ્રાચીન કલાનો શેષસ્મૃતિ સમી છતાં મૃત્યુની સમીપે પહોંચતા પહેલાંનાં આખરી ડચકાં લઈ રહેલ છે. આમ પુરાતન કડીની જાહોજહાલી ઝાંખી પડી ગઈ છે.

છતાં પણ આજેય કડી વાસીઓ પોતાની પ્રિયનગરીને 'કડી સોનાની દડી' કહીને સંબોધે છે. તેમનામાં સ્વાભિમાન અને સ્વાધીનતા પ્રત્યે પ્રેમ છે. સાહસિક વ્યાપારી પુત્રી દેશ વિદેશમાં વ્યાપાર ખેડે છે, એના લેખકો, કવિઓ અને પત્રકારો ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. કડીમાં રૂના જીનીગપ્રેસો, ઉનનું કારખાનું, બે હાઈસ્કુલ વગેરે રાષ્ટ્રના ઉજ્જવલ ભાવિમાં કડીનું ઉજ્જવલ સ્થાન ચાલુ રહેશે તેના પ્રતીતિકર પુરાવાઓ આપે છે.